

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazma hüququnda

Qəniyeva Aytən Vidadi

**“MÜƏSSİSƏLƏRDƏ DAXİLİ AUDİTİN PROBLEMLƏRİ VƏ
ONLARIN BEYNƏLXALQ STANDARTLAR ƏSASINDA HƏLLİ
YOLLARI”**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

**İxtisasın şifri və adı: 060647 - “Metrologiya, standartlaşdırma və
sertifikasiya mühəndisliyi”**

İxtisaslaşma: “Standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma”

Elmi rəhbər:

prof. Nuriyev M.N.

Magistr proqramının rəhbəri:

dos. Seydəliyev İ.M.

**“Standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma”
kafedrasının müdiri prof. Aslanov Z.Y.**

Bakı – 2020

MÜNDƏRİCAT

	Səh.
GİRİŞ	3
I. Fəsil I. AUDITIN MAHIYYƏTI, XÜSUSIYYƏTI VƏ VƏZİFƏLƏRI	6
1.1. Müəssisədə auditin aparılmasının xüsusiyyətləri.....	6
1.2. Müəssisədə auditin qarşısında duran vəzifələr.....	14
1.3. Müəssisədə keyfiyyət menecmentinin daxili auditini.....	22
1.4. Müəssisədə keyfiyyət menecmenti sisteminin auditlərinin fəaliyyətinin yoxlanılması metodikası.....	24
II. Fəsil II. MÜƏSSİSƏDƏ AUDİTİN APARILMASI METODİKASI	34
2.1. Müəssisədə aparılan auditin hüquqi bazası.....	34
2.2. Keyfiyyət menecmenti sisteminin sənədləri.....	45
2.3. Auditin aparılma metodikası.....	49
III. Fəsil III. AUDİTİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	54
3.1. Auditin səmərəliliyinin təhlili.....	54
3.2. Auditin səmərəliliyinin qiymətləndirmə kriteriyası.....	55
3.3. Daxili auditin səmərəliliyinin statistik qiymətləndirilməsi.....	60
3.4. Müəssisədə daxili auditin problemləri və onların beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun həll olunması.....	68
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	72
ƏDƏBİYYAT	73

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin fəaliyyətində rentabelliğin və cari nəzarətin yüksəldilməsi üzrə vəzifələrə daha böyük diqqət verilir. Bir çox müəssisələr idarəedici rəhbərlər və personal tərəfindən resurslardan (insan, maliyyə, material və s.) düzgün istifadə olunmaması, düzgün qərarın qəbul olunması üçün vacib informasiyanın çatışmamazlığı, texnoloji proseslərin bilərəkdən və bilməyərəkdən düzgün aparılmaması səbəbindən əziyyət çəkirlər. Bu tip problemlər müəssisənin yaratdığı daxili auditin köməyi ilə həll oluna bilər.

Daxili audit, müəssisəyə audit xidməti göstərilməsilə onun daxilində yerinə yetirilən və fəaliyyətini müstəqil qiymətləndirilməsidir. Bu müəssisənin idarəetmə nəzarətinin əsas hissələrindən biridir.

Daxili auditin mövcudluğu müəssisənin sahibkarı və rəhbərinin ümumilikdə real vəziyyətinin nə yerdə olması barədə ətraflı məlumatın əldə olumasından ibarətdir. Bunun üçün müəssisələrdə xüsusi bölmələr yaradılır ki, onların əməkdaşları texnoloji tsiklda idarəetmənin və istehsal sahələrinin bütün halqalarının təhlili ilə məşğul olurlar. Bu zaman həm bütöv bir sistem kimi, həm də onun ayrı-ayrı elementlərinin, həmçinin onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin səviyyəsi rəssional fəaliyyətinin təhlili aparılır. Bundan başqa müəssisənin zəif və güclü tərəfləri aşkarlanır, ortaya çıxarılan çatışmamazlıqların ləğvi üçün təkliflər verilir.

Auditlər istehsal prosesinin təlimatlarının və daxili prosedur tələblərinin uyğunluğunu, onların real vəziyyətdə yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Bir çox hallarda əhəmiyyətli iqtisadi itkinin ilkin səbəbi öhtəliklərin düzgün paylanmamasından ibarət olur. Müxtəlif növ fəaliyyətlə və çətin şaxələnmiş struktura malik olan iri müəssisələrdə də daxili audit şöbəsinin yaradılmasına da böyük tələbat yaranır. Daxili audit şöbəsinin mütəxəssisləri baş təşkilat və müəssisələr arasında nərəzılıqlar yarandığı hallarda məsləhətçi və ekspertlər kimi cəlb oluna bilərlər.

Daxili auditlər fəaliyyətdə olan qanunvericiliyin sualları üzrə uyğun məsələlərin tezliklə və səmərəli həllinə köməklik edə bilər.

Bununla əlaqədar daxili audit, onun səmərəli qiymətləndirilməsi və daxili auditin aparılmasının müasir metodikası aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Magistr dissertasiya işinin məqsədi fəaliyyətdə olan daxili auditin təcrübəsinin, nəzəri işinin, verilmiş məsələ ətrafında təlimat və normativ materiallarının öyrənilməsi əsasında müəssisələrdə daxili auditin aparılmasının metodikasının gələcəkdə təkmilləşdirilməsi üzrə konkret təkliflərin işlənməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi, tədqiqatın nəticələri nəzəri əsaslandırılmasından, daxili auditin təkmilləşdirilməsi üzrə kompleks təkliflərin işlənməsindən və onun səmərəliliyinin təhlilindən ibarətdir, həmçinin:

- daxili auditin əhəmiyyəti, xüsusiyyəti və funksiyası müəyyən-
ləşdirilmişdir;
- daxili audit və normativ hüquqi məsələlər üzrə təkliflər işlənmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti yerinə yetirilmiş tədqiqatın alınmış nəticələrinin daxili auditin aparılma metodikasının təkmilləşdirilməsinə yönəlməsindən ibarətdir. İşlənmiş təkliflərin digər müəssisələrdə də tətbiq olunması mümkündür.

Magistr dissertasiya işin nəticələrin həyata keçirilməsi. Dissertasiya işindən alınan nəticələr və daxili auditin aparılmasının işlənmiş yeni metodikası “Sumqayıt Tekstil parkında” yeni yaradılmış “Keyfiyyətə nəzarət” şöbəsində yardımçı və əyani vəsait kimi istifadə oluna bilər.

Işin müzakirəyi. İşin əsas nəticələri müzakirə edilmişdir.

-2019-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin elmi tədqiqat işlərinin nəticələrinə həsr edilmiş konfransda.

-2019/2020-ci tədris ilində ADIU-nin «Standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma» kafedrasının əməkdaşlarının ümumi iclasında.

Dərc edilmiş əsərləri. Dissertasiya mövzusu üzrə bir elmi məqalə çap

olunmuşdur.

Işin sturukturu və həcmi. Dissyrtasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflər -
dən, istifadə olunmuş 45 ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. İşdə səhifə 76 çap
vərəqi 6 cədvəl və 2 şəkil vardır.

Fəsil I. AUDITIN MAHIYYƏTI, XÜSUSIYYƏTI VƏ VƏZİFƏLƏRI

1.1.Müəssisədə auditin aparılmasının xüsusiyyətləri

Bazar iqtisqdi şəraitində müəssisənin fəaliyyətinin cari nəzarəti və rentabelliyyətinin yüksəlməsi üzrə məsələlər gücləndirilir. Bir çox müəssisələr insan, finans və material resurslarından səmərəsiz istifadə üzündən habelə düzgün qərarın qəbul olunması üçün vacib olan informasiya çatışmamasından, hesabatın bilərəkdən və bilməyərəkdən təhrif olunmasında əziyyət çəkirlər. Bu tip problemləri daxili auditin lazımi formada təşkili yolu ilə həll etmək olar [2,6,9,11,12,19,22,28-33].

“Audit” sözü çoxəsirlik tarixə malikdir və latın sözü “audio”-dan yaranıb və “o eşidir” deməkdir. İlk olaraq o “eşidən” kimi deyilirdi, yəni insan nəyisə eşidir. Ondan “auditor” sözü yarandı və latın dilindən “dinləyici” kimi tərcümə olunur. Orta əsrlərdə Avropada savadlı və ağıllı yazan insanlara çox az rast gəlinirdi. Ona görə auditori “dinləyici” kimi qəbul edildilər , o da vəzifəli şəxslərdən hesabatı dinləməli idi. Hələ keçmiş vaxtlarda insanlar belə hesab edirdilər ki, hesabatın yazılı formada hazırlanmasındansa, onun şifahi dinlənməsi daha yaxşıdır. Onlar hesab edirdilər ki, ixtiyari sənədi saxtalaşdırmaq olar, lakin baş audit ciddi gözləri şifahi hesabat verən insana dikildiği zaman, onun aldatması, yaxud əhəmiyyətli dərəcədə yalan danışması mümkün deyil. Xüsusi (ixtisaslaşdırılmış) ədəbiyyatlarda auditin yaranması dövrü müxtəlif cür müəyyənləşdirilir. Konkret olaraq “Kontrollinq” jurnalında aşağıdakı məlumatlarla rastlaşmaq olar: “Tarixi yazılara görə mümkündür ki, Çin dünyada audit sistemini yaradan birinci ölkədir. Qərbi Çin yazıları göstərir ki, bizim e.ə. 700-cü ildə orda orda “Baş audit” vəzifəsi mövcud imiş. Onun əsas vəzifəsi hökumət qulluqçularının dəqiqliyinə zəmanət durmaqdır. Onlar dövlət pulu və əmlakından istifadə hüququna malik olanlardır. Dövlət xidmətçiləri xidməti fəaliyyətləri üzrə dəqiqliyin zəmanətli işləmək öhtəliklərinə götürmüşlər. Vəzifələrinə görə hökumətin audit orqanlarının hüquq və forması bir sülalədən digərinə keçdikcə dəyişir” [2,6,9,11,12,19,22,28-33].

Bəzi müəlliflər auditin yaranmasını xüsusi elmi biliklər sahəsi kimi mühasibat uçotunun formalaşması dövrünə aid edirlər. Məlumdur ki, mühasibat hesabatı üzrə birinci elmi kitabı böyük İtalyan riyaziyyatçısı 1445-1515-ci illərdə Luka Paçoli yazmışdır. 1494-cü ildə onun “Трактит о счетах и записях” əsəri işıq üzə görmüşdür. Yeddinci fəsilə yazılır ki, İtaliyanın müxtəlif yerlərində alıcılar üçün xüsusi bürolarda ticarət kitabları rəsmi qeydiyyatdan keçirilir. Büronun işçiləri bu kitabların birinci səhifəsində öz xəttləri ilə yazır və möhürlə təsdiq edirlər. Ayrı-ayrı müəlliflər yazırlar ki, “auditin tarixi XVIII əsrə gedib çıxır. Bu dövrdə Dyorj Uotson adında bir şotland kommersantı təklif edib ki, onun mühasibat hesabatlarının yoxlamasını aparsınlar. Aparılan yoxlamalar çox yüksək nəticəlilik göstərdi. Bundan sonra, Şotlandlar belə yoxlamaların xeyrini gördüklərinə görə sonralar da bunu davam etdirdilər. Audit anlayışının bir çox tərifı mövcuddur. Hər bir müəllif özü düşündüyü kimi tərif verib. Müəlliflərin bir hissəsi sadə və qısa təriflər verir, digərləri isə əksinə daha çətin tərif verilməsinə üstünlük verirlər. “Auditin fəaliyyəti haqqında” Qazaxstan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun aparılan maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının dəqiqliyinin qiymətləndirilməsi məqsədilə hüquqi və fiziki şəxslərin maliyyə hesabatının və digər sənədlərinin audit və audit təşkilatlarının suveren yoxlamaları kimi özünü təqdim edir”. Müasir səviyyədə audit bazar infrastrukturunun elementi kimi çıxış edir. Bu fəaliyyətin vacibliyi aşağıdakı şərtlərlə müəyyən olunur [2,6,9,11,12,19,22,28-33]:

1. Mühasibat hesabatı maraqlı istifadəçilərin həmçinin, iqtisadi obyektin əmlakının iştirakçısı və sahibkarı, rəhbərlik və s. qərar qəbul üçün istifadə olunur.

2. Mühasibat hesabatı bir çox faktorların xüsusilə də zəncirvari qiymətin və təsərrüfat həyatının qeyri-birmənalı interferensiyasının mümkünlüyü təhrifi ilə zədələnə bilər.

3. Mühasibat hesabatının etibarlılıq dərəcəsi, bir qayda olaraq hesabat və digər informasiyaya girişin çətinliyindən maraqlı istifadəçilərin əksəriyyətinin sərbəst qiymətləndirilməsi ilə bilməz.

Audit yoxlamasından başqa auditlər və audit firmaları mühasibat hesabatının qoyuluşu, bərpası və aparılması üzrə audit xidmətilə əlaqəli məsləhətlər apara

bilər. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili, aktivlərin qiymətləndirilməsi və iqtisadi obyektlərin subyektinin, gəlirlər haqqında diklarasiyasının tərtib olunması və mühasibat hesabatı, əlaqəli məsləhətlər apara bilər.

Auditin əsas məqsədi qanunvericiliklə, audit fəaliyyətinin normativ tənzimləmə sistemilə, audit və sifarişçinin müqaviləli öhtəlikləri müəyyən olunur. Auditin beynəlxalq standartlarında auditin maliyyə hesabatının məqsədi aşağıdakı kimi verilir: “auditə təqdim olunmuş maliyyə hesabatının müəyyənləşdirilmiş konseptual əsasa uyğun olaraq bütün mövcud aspekt üzrə hazırlanan maliyyə hesabatı haqqında fikir bildirmək imkanı verilmişdir”. Təsnifat əlamətləri nöqtəyi nəzərdən audit daxili və xarici qrupuna bölünür. Xarici audit iqtisadi obyektə müqavilə əsasında sərbəst audit firmaları aparırlar. Belə auditin məqsədi mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının etibarlılığının obyektiv qiymətləndirilməsi və həmçinin həmçinin rəhbərliyə məsləhət xidməti göstərilməsindən ibarətdir [2,6,9,11,12,19,22,28-33].

Daxili audit müəssisənin idarəetmə nəzarətinin əsas hissəsidir. Daxili və xarici auditin xüsusiyyətlərinin xarakteristikası cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1. Daxili və xarici auditin xüsusiyyətlərinin xarakteristikası

Faktorlar	Daxili audit	Xarici audit
Vəzifənin qoyulması	Müəssisənin həm bölmələri, həm də bütövlükdə müəssisənin idarəetməsinin tələbindən irəli gəlməklə rəhbərlik müəyyən edir	Qeyri-asılı tələblərin arasında müqavilə ilə müəyyən olunur: müəssisə və audit firması
Obyekt	İdarə etmənin ayrı-ayrı funksional məsələlərinin həlli, müəssisənin informasiya sisteminin işlənməsi və yoxlanması	Müəssisənin uçot və hesabatının başlıca sistemi

Məqsəd	Müəssisənin rəhbərliyi müəyyən edir	Audit üzrə qanunvericiliklə müəyyən olunur: maliyyə hesabatının etibarlılığının qiymətləndirilməsi və fəaliyyətdə olan qanunvericinin gözlənilməsi ilə təsdiq olunur
Vasitə	Sərbəst olaraq seçilir (yaxud daxili auditin standartı ilə müəyyən olunur)	Ümumi qəbul olunmuş audit standartı ilə müəyyən olunur
Fəaliyyət növü	İcraçı fəaliyyət	Təşəbbüskarlıq fəaliyyəti
İşin təşkili	Rəhbərliyin konkret tapşırığının yerinə yetirilməsi	Ümumi qəbul olunmuş norma və audit yoxlamasının qaydalarından gələn sərbəst auditlərlə müəyyən olunur.
Qarşılıqlı münasibət	Müəssisənin rəhbərinə tabeçilik	Partnyorluqda bərabər hüquqlu və sərbəstlik
Subyektlər	Müəssisənin rəhbərliyinin tabeliyində olan və ştatda yer tutan əməkdaşlar	Uyğunluq attestatına malik olan, təşəbbüskarlıqla məşğul olmaq üçün lisenziyası olan sərbəst ekspertlər
İxtisası	Müəssisənin rəhbərinin qərarı ilə müəyyən olunur	Dövlətlə reqlamentləşir

Ödəmə	Ştat cədvəli üzrə əmək haqqı ödənilir	Müqavilə üzrə göstərilən xidmətin haqqı ödənilir
Məsuliyyət	Öhtəçiliyi yerinə yetirməsinə görə rəhbərlik qarşısında	Qanunverici və normativ aktla müəyyən olunmuş sifarişçi və üçüncü şəxs qarşısında
Metodlar	Eyni məsələlərin həlli zamanı metodlar eyni ola bilər (məsələn, informasiyanın etibarlılığının qiymətləndirilməsi). Dəqiqliyin dərəcəsindən və detallaşmada fərqlilik mövcuddur	

Hesab olunur ki, əvvəllər daxili nəzarət anlayışı yaranmış, sonra vaxtla differensiya olaraq daxili audit anlayışına çevrildi. Bu formada o müəssisənin tələbini qane edən daha geniş funksiyaya və yaranan müasir problemi həll etmək funksiyasına malik olmuşdur. Daxili audit anlayışı heç də yeni deyil və insanların leksikonunda XVIII əsrdə əmələ gəlmişdir. Müəssisənin fəaliyyətinə nəzarət sistemi kimi, bu anlayışda XX yüzilliyin əvvəllərinə üç elementin cəmi kimi formalaşdırır: Səlahiyyətlərin bölünməsi: personalın bölünməsi; uçot qeydiyyatından istifadə və təhlil. Sonralar daxili nəzarət funksiyası əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməklə aktivlərin qorunması təminatına, uçot məlumatlarının etibarlılığının yoxlanması, əməliyyatların səmərəsinin yüksəldilməsi, müəssisənin yazılmış siyasətinin və prosedurlarının gözlənilməsi istiqamətlənmiş fəaliyyətin təşkilinə və koordinasiyasına çevrilmişdir. Beləliklə, yeni funksiyalar daxili nəzarət anlayışını adi mühasibat uçotu məsələləri aid olan çərçivəsindən çıxardı. Daxili nəzarət inkişaf etməklə və öz fəaliyyət çevrəsini nəzarət alətinə çevrilir. İndi onun funksiyası risklərin idarə edilməsi funksiyası ilə sıx birləşir. Təşkilatın

daxilində ixtiyari fəaliyyət iki sistem çərçivəsində gedir. Bunlardan biri-verilmiş məqsədə nail olmaq üçün qurulmuş əməliyyat sistemidir, digər sistem isə əməliyyat sistemini a.ağılayan əməliyyat sistemidir. Ümumi halda o siyasətdən, prosedurdan, qaydadan, təlimatdan, büdcədən, uçot və hesabat sistemindən ibarətdir. Bu sistem xüsusilə müəssisənin menecerləri və bütövlükdə müəssisə qoyulmuş məqsədə nail olması ehtimalının yüksəldilməsinə istiqamətlənmişdir. Daxili nəzarət müəssisənin məqsədinə çatmaq üçün istiqamətlənmiş prosesdir və planlaşdırma təşkilatı, müəssisənin və onun ayrı-ayrı bölmələrini bütövlükdə fəaliyyətinin yoxlanması üzrə rəhbərliyin fəaliyyətindən ibarətdir [2,6,9,11,12,19,22,28-33].

Müəssisənin menecerləri birincisi, müəssisənin və ayrı-ayrı bölmələrin vəzifələrini müəyyən etməli və məqsədini qoymalı və müəssisənin buna uyğun strukturunu qurmalıdır. İkincisi isə, sənədləşmə və hesabat sisteminin səmərəli fəaliyyətini, səlahiyyətinin bölünməsinə, qoyulmuş məqsədə və qarşıda duran vəzifələrin həllinə nail olmaq üçün yoxlamaları təmin etməlidir. Daxili nəzarətin tərfi onu texnojolilik nöqtəyi nəzərdən aşağıdakı kimi səsləndirmək mümkündür: daxili nəzarət strukturundan, siyasətdən, qaydadan, müəssisədə intizamın qorunmasının təmini üzrə prosedurdan və keyfiyyətli məhsul istehsalının etibarlılığından ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin məqsədi səhv, meyllənmə və qeyri-səmərəli işin olmamasına tamamilə zəmanət verən nəzarət sisteminin yaradılmasından ibarət olmamalıdır. Bu işin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təkan verən, vaxtlı-vaxtında çatışmamazlıqları aşkarlayan və ləğvinə kömək edən bir sistemdən ibarət olmalıdır. Hətta yaxşı qurulmuş və təşkil olunmuş daxili nəzarət sistemi qoyulmuş məqsədlərə nail olunması və iqtisadi nöqreyi nəzərdən öz səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə ehtiyacı vardır. Bu məqsədə daxili audit xidmət edir. Daxili audit bütün aspektdən fəaliyyətini sərbəst qiymətləndirmə funksiyasına malikdir. O bu fəaliyyəti müəssisənin içərisində yerinə yetirir və mövcud nəzarət sisteminin etibarlı və səmərəli olması haqqında müəssisənin menecerlərini də inamlılıq və güvənin yaranmasına istiqamətlənmişdir. Daxili auditin məqsədi bütün struktur bölmələrində həyata

keçirilən daxili nəzarətin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin, uçotunun və daxili auditin məqsədi ekspert qiymətləndirməsindən ibarətdir. Bundan başqa daxili audit idarəetmənin bütün səviyyəsində bütün növ fəaliyyətin səmərəli funksiyasının təminini həmçinin müəssisənin və onun sahibkarlarının qanuni əmlak maraqlarının müsafiyə olunmasını da özündə əks etdirir [2,6,9,11,12,19,22,28-33].

Daxili audit keyfiyyətli məhsul istifadəçiləri üçün informasiya riskinin qəbul olunan səviyyəyə qədər azaldılması prosesini də özündə əks etdirir. O müəssisədə texnoloji proseslərin idarəetmə sisteminin bütün ierarxik səviyyələrində maliyyə hesabatlarının səmərəli və məqsədəuyğunluğunun etibarlılıq dərəcəsinin digər sisteminin müəyyənləşdirilməsinə istiqamətləndirmişdir. Bu daxili auditin predmetinin müəyyənləşdirilməsini şərtləndirir, yəni nəzarət-audit fəaliyyəti prosesində öyrənməyə istiqamətlənib. Daxili auditin informasiya bazası keyfiyyət göstəriciləri sistemindən ibarətdir. Keyfiyyət göstəricilərinin predmeti isə keyfiyyətli məhsul istehsal etmək üçün texnoloji kartda əks olunan proseslər fəaliyyətinin faktlarıdır. Deməli, daxili auditin predmeti istehsalın genişləndirilməsi mərhələsində müəssisəni keyfiyyət sisteminin və müddəalarının funksiyasına tərkibin açılması və faktların tanınması məqsədilə toplanan, qiymətləndirilən və öyrənilən informasiyadan ibarətdir. Daxili auditin istehsal mərhələsində predmeti insanın məqsədəuyğun fəaliyyəti kimi əməyin bütün momentlərini xarakterizə edən faktlar haqqında informasiyadan ibarətdir (əməyin özü, əməyin predmeti və əməyin vasitəsi). Daxili auditin predmetinin paylanması mərhələsində yeni yaradılan məhsulun paylanması və təkrar paylanması, istehsal vasitəsinin istehlakının əvəzlənmə prosesinin tam keyfiyyət və kəmiyyət xarakteristikasını verən faktlar haqqında informasiyadan ibarətdir. Daxili auditin predmetinin dəyişməsi mərhələsində alıcılar sifarişçilərlə hesabat-ödəmə münasibətində, xammalın hazırlanmasında (təchizatında), məhsulun (işin, xidmətin, digər əmlakın) satışı üzrə əməliyyatları təsdiq və xarakterizə edən faktorlar haqqında informasiyadan ibarətdir [2,6,9,11,12,19,22,28-33].

Daxili auditin istehlakı mərhələsi faktlar haqqında informasiyadan ibarətdir. Bu faktlar istehsal fondlarının yenilənməsi və genişlənməsi ilə əlaqədar istehsalatın

istehlakını xarakterizə edir.

Müəssisənin istehsal prosesinin yaxud ümumi məhsulun dövriyyəsi mərhələsində daxili auditin predmetinə təsərrüfat faktları haqqında informasiyanın toplanması və öyrənilməsi daxildir:

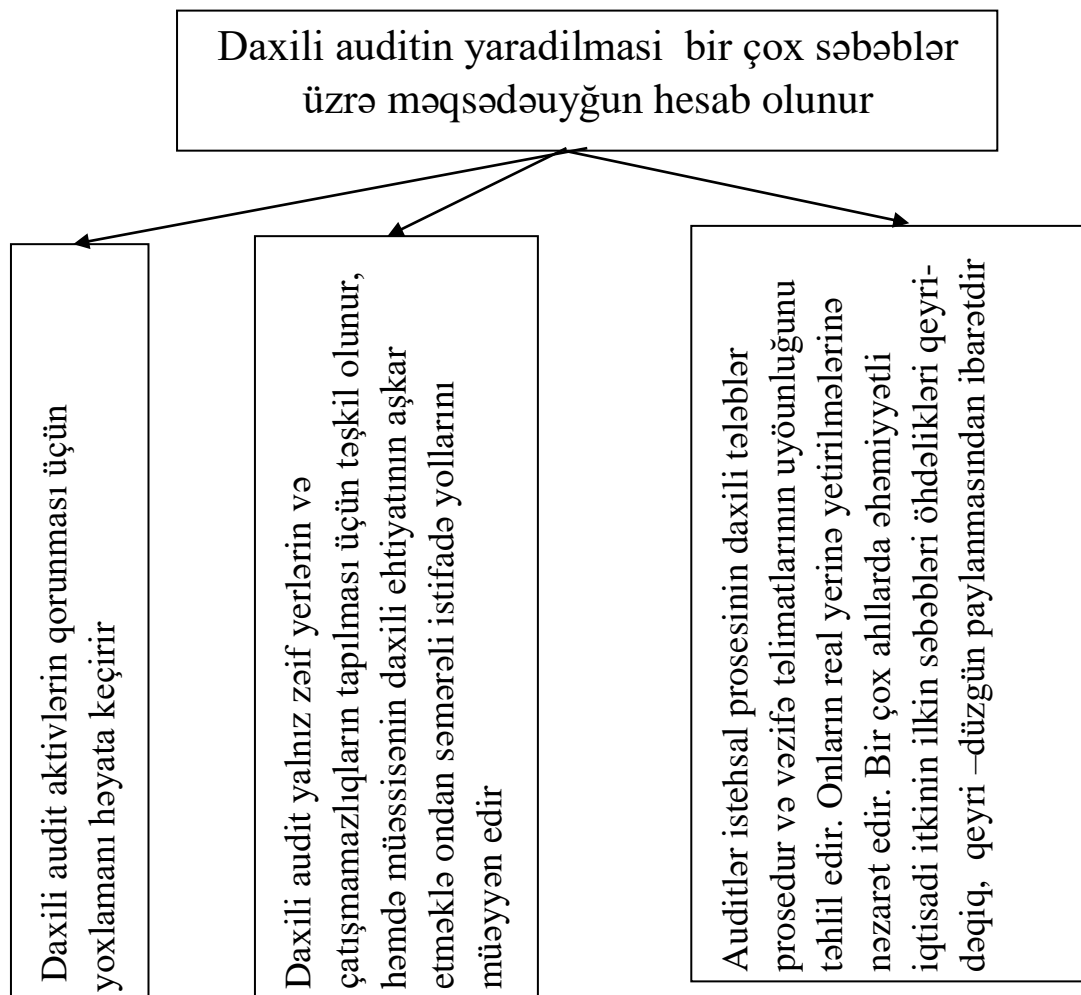
- təsərrüfat əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinə planlaşdırılmış qanunilik və məqsədəuyğunluğu aşkarlamaq;
- müəssisənin mühasibat hesabatının göstəricilərinin, etibarlılığının və reallığını müəyyən etmək üçün yetərli sayda keyfiyyətli isbatın alınması.

Daxili audit müəssisənin mütəxəsisləri, yoxlama komissiyaları yaxud idarəetmə aparatının müəssisənin yalnız rəhbərinə tabe olan yenicə yazdığı xüsusi bölmə tərəfindən aparıla bilər. Daxili auditin xüsusişdirilmiş xidməti struktur bölmələrindən biri ola bilməz çünki o, uçot m ekspert rolunu yerinə yetirməlidir. Daxili auditin səmərəsi bir çox halda müəssisənin siyasəti müəssisəsində nəzərə alan əsaslı şəkildə əsaslandırılmış və fikirləşərək tərtib olunmuş müddəalardan asılıdır. Audit haqqında qanun – bu bir tərəfdən daxili audit xidmətinin və digər tərəfdən rəhbərliyin hüquq və öhdəliklərini əks etdirən özünəməxsus bir müqavilədir (kontraktdır). Daxili auditin sərbəstliyi idarəedicilərlə razılaşdırılmış hüquq və səlahiyyətlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Daxili auditin işinin həcmi və maliyələşmə xidmətini bölmənin əməkdaşları müəyyən etməlidirlər. Çünki, onların fəaliyyətini audit-ekspertlər yoxlayırlar. Beləliklə, daxili nəzarət xidməti müəssisənin bütün fəaliyyətinə nəzarət edir. Buraya istehsal briqadasından, sahədən və sexdən başlayaraq müəssisənin bütövlükdə fəaliyyətinə qədər aiddir. Bu xidməti həm təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericiliyi, həm də müəssisənin iqtisadi -normativ bazasının tərkib hissəsi olan daxili sənədləşməni, habelə istehsal texnologiyasını çox yüksək səviyyədə bilməlidir [2,6,9,11,12,19,22,28-33].

1.2. Müəssisədə auditin qarşısında duran vəzifələr

Daxili auditin fəaliyyətdə olmasının vacibliyi onunla izah olunur ki, sahib-

karlar və müəssisə rəhbərləri aparılın işlərin real vəziyyəti haqqında məlumatları bilmək istəyirlər. Bunun üçün müəssisədə xüsusi bölmə yaradılır ki, onun işçiləri bütün idarəetməni, istehsal sahəsini və hər bir texnoloji tsikl təyin etməklə məşğul olurlar. Bu zaman fəaliyyətin rasionallığı həm sistem kimi, həm də hər bir elementi, onlara arasında qarşılıqlı əlaqə siyasəti, müəssisənin iş yerində zəif yerləri aşkar etməklə malik olan çatışmamazlıqların ləğvi üzrə təkliflər verirlər. Beləliklə, daxili audit şöbəsinin köməyi ilə maliyyə, istehsalat, marketinq, realizasiya alınma, loqistika, personalın idarə olunması və digər belə işlərin bütün sferasında yoxlamalar həyata keçirilir. Daxili auditin yaradılması bir çox aşağıdakı səbəblər üzrə məqsədəuyğun hesab olunur [2,6,9,11,12,19,22,28-33]:

Şəkil 1. Daxili auditin yaradılmasının səbəblər

Daxili audit şöbələrinin yaradılmasında xüsusi tələb müxtəlif fəaliyyət növləri

olan böyük müəssisələrdən, yəni çətin və çoxşaxəli strukturlu, ayrı-ayrı filialları və cəmiyyətləri birləşdirən birliklərin idarə olunmasına köməklik üçün formalaşdırılır. Bu tip müəssisələrdə daxili audit şöbəsinin işçilərinin işləri hesabatın düzgün tərtib olunması üçün uçot proseslərin unifikasiyası və standartlaşdırılmasından başlayır. Xüsusilə bu istiqamətdə işlərin aparılmasının vacibliyinin irəli gətirilməsi ərazi struktur bölmələrinin, filialların və cəmiyyətlərin mühasibatlıq xidmətinin işçiləri mühasibat uçotunun vahid metodikasının tələblərinə riayət etməirlər. Nəticədə vahid metodoloji yanaşma aradan çıxır və eyni bir əməliyyat müxtəlif cür əks olunur. Buda hesabatın etibarlılığına gətirib çıxarır. Hesabatın etibarlılığı öz növbəsində rəhbərliyin bütövlükdə maliyyə vəziyyətinin real qiymətləndirilməsini aparmağa və müəssisənin inkişaf istiqamətini düzgün müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Daxili audit şöbəsinin mütəxəssisləri baş təşkilat və ona daxil olan müəssisələr arasında fərqli yanaşma olduğu halda konsultant və ekspertlər kimi dəvət olunurlar:

-daxili auditin mütəxəssisləri fəaliyyətdə olan qanunvericiliyin sualları üzrə dəstəkləyici məsləhətlər verə bilər.

Müəssisənin əməkdaşları və rəhbərliyinin iş prosesində suallar yaranır ki, onların da həlli qanunvericilikdə, təlimat aktlarında və xüsusi ədəbiyyatlarda təhlili vacibdir. Nə qədər ki, bir çox normativ sənədlər uçot, vergi və s.sahəsində çətin suallara eyni bir formada cavab vermir. Düzgün həllin emalına çox vaxt gedə bilər. Elə bu hallardanda cari işin ritmi çox əziyyət çəkir. Səmərəlilik aşağı düşür və informasiyanın verilməsi müddətində arakəsmələr formalaşır. Daxili auditlər öz peşə borclarına görə qanunvericiliyi yaxşı bilməli və bu cür sualların tez və səmərəli həllinə kömək etməlidirlər [2,6,9,11,12,19,22,28-33]:

-istifadə olunan ədəbiyyatların öyrənilməsinin nəticəsi üzrə belə qənaətə gəlmək olar ki, daxili auditin funksiyasına aşağıdakılar daxildir;

-müəssisənin əməkdaşlarının öyrədilməsi aparmalıdır. Hal-hazırda onların treninqlərə cəlb olunması, daxili auditin qüvvəsilə konfransların, seminarlarının keçirilməsi təcrübəsi geniş yayılmışdır. Seminarların mövzusu yeni qanun, təlimat və normativ sənədlərin öyrənilməsi ola bilər;

-müəssisədə keyfiyyət göstəricilərinin təhlili. Müəssisədə yerinə yetirilən texnoloji proseslərin zəif və güclü tərəflərinin araşdırmaqla çatışmamazlıqları aşkarlamaq mümkündür və onların vaxtında qarşısını almaqla təkliflər vermək;

- müəssisəyə gətirilən xammalın keyfiyyətinin vaxtında təhlili. Hesabatların vəziyyəti barədə faktiki verilənləri və qüsurların əmələ gəlməsinin təhlili vaxtında optimal idarəetmə qərarlarının qəbulu;

-beynəlxalq standartlara keçidi nəzərə almaqla keyfiyyət göstəricilərinin cədvəlinin tərtib olunması və dərəcələmə metodikasının işlənməsi və tətbiqi. Bu imkan verir ki, real maliyyə nəticələrini əks etdirsin. Tez-tez onlar vaxt faktorlarını nəzərə alırlar;

-daxili audit qanunvericilikdə olan meyllənmə və pozuntuların aşkarlanmasına imkan verir.

Daxili auditin bəzi növləri idarəetmə audit adlandırılır. İdarəetmə audit – resursların qənaətcil və səmərəli istifadə olunması, müəssisənin siyasətində sonuncu nəticəyə və emala nail olmaq məqsədilə mühüm əməliyyatların öyrənilməsindən ibarətdir. Bu audit rəhbərlərə onların funksiyasının yerinə yetirilməsi zamanı və müəssisənin gəlirliyinin yüksəldilməsində köməklik etməlidir. Müəssisələrdə daxili audit aşağıdakı əsas məsələlərin həllinə köməklik edə bilər [2,6,9,11,12,19,22,28-33]:

-normativ aktlarla və təsisçi sənədlərlə fəaliyyət göstərən təşkilati rəqlamentlər sisteminin uyğunluğunun yoxlanması;

-iqtisadi rəqlamentlər və tənzimləyicilər sisteminin nizamnaməsinin, hüquqi aktların fəaliyyətinin yetərliliyinin və uyğunluğunun yoxlanması;

-təsərrüfat müqaviləsinin düzgün tərtib olinması və yerinə yetirilmə şərtinin yoxlanması;

-müəyyən olunmuş qayda və qəbul olunan qiymət tariflərinin fəaliyyətinə riayət olunması, material, maliyyə və əmək resurslarından səmərəli istifadə, əmlakın düzgün qiymətləndirilməsi vəziyyətinin yoxlanması;

-xammalın dövriyyə balansları və hesabatlarının, keyfiyyət səviyyəsinin yoxlanılması metodologiyası, texnikası və təşkilinin düzgünlüyünün yoxlanması;

-gəlirdən istifadənin və fondların yaradılmasının obyektivliyinin, maliyyə nəticələrinin formalaşdırılmasının dəqiqliyinin, məhsulun (işin, xidmətin) realizə olunmasından pulun tamamilə düzgün əks olunmasının, müəssisədə sərfiyyat uçotunun etibarlığının ekspertizası;

-müəssisənin əməliyyatlarının qənaətcil və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;

-proqramlaşdırılmış məqsədlərə nail olunması səviyyəsinin yoxlanması;

-müəssisənin nəzarət sisteminin, mühasibat uçotunun və s. yaxşılaşdırılması üzrə əsaslandırılmış təkliflərin işlənməsi və verilməsi. İnkişaf proqramının səmərəliliyi, istehsalın strukturunun və fəaliyyət növünün dəyişməsi;

-təsərrüfat fəaliyyəti və digər problemlərin təhlili, hüquq, təşkilati və idarəetmə məsələləri üzrə idarəedici aparatın işçilərinə, mütəxəssislərinə, bölmə rəhbərlərinə və təsisçilərinə məsləhət vermək;

-xarici auditin, vergi müfəttişlərinin və digər xarici nəzarətçilərin yoxlamasına hazırlanmasının təşkili.

Daxili auditlər müəssisənin spesifik fəaliyyət növləri ilə bağlı texnoloji, texniki-iqtisadi, hüquqi, təşkilati-idarəetmə və digər məsələləri həll etmək imkanına malikdir. Daxili auditin işçilərinin bilik və təcrübəsindən istifadə etmək daxili ehtiyatın aşkarlanmasının, müəssisənin prioritet inkişaf istiqamətinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaranır, risklərin qiymətləndirilməsi və onların idarə edilməsi maliyyə dözümlülüyünü müəssisənin konkurent qabiliyyətini yüksəldir. Daxili audit idarəetmənin vacib funksiyasını pəzəndə əks etdirir. Bu funksiyalara maliyyə uçotunun təhlili və nəzarəti, müəssisənin təqdim olunan məqsədlə və vəzifəsilə nail olunmuş nəticələrin faktiki müqaisəsi və qiymətləndirilməsi və s. daxildir. Daxili audit idarəetmənin bütün obyektlərinin fəaliyyətinə sistemətik olaraq nəzarət edir, standart tələblərindən kənaraçıxmaların səbəbini, konkret obyekt qarşısında qoyulan məqsəddən meyllənməni aşkarlayır, bununla da aşkar olunan pozuntuların operativ ləöv olunmasına köməklik edir. Daxili audit təşkilatı müəssisənin idarəetmə funksiyası kimi öz fəaliyyətini ciddi reqlamentləşdirir, mütəxəssislərin hüquq öhdəçilik və məsuliyyətini müəyyən edir, savadlılığı tələb edir, savadlılığı tələb edir, müəssisənin bölmələri və personalı ilə qarşılıqlı əlaqəni

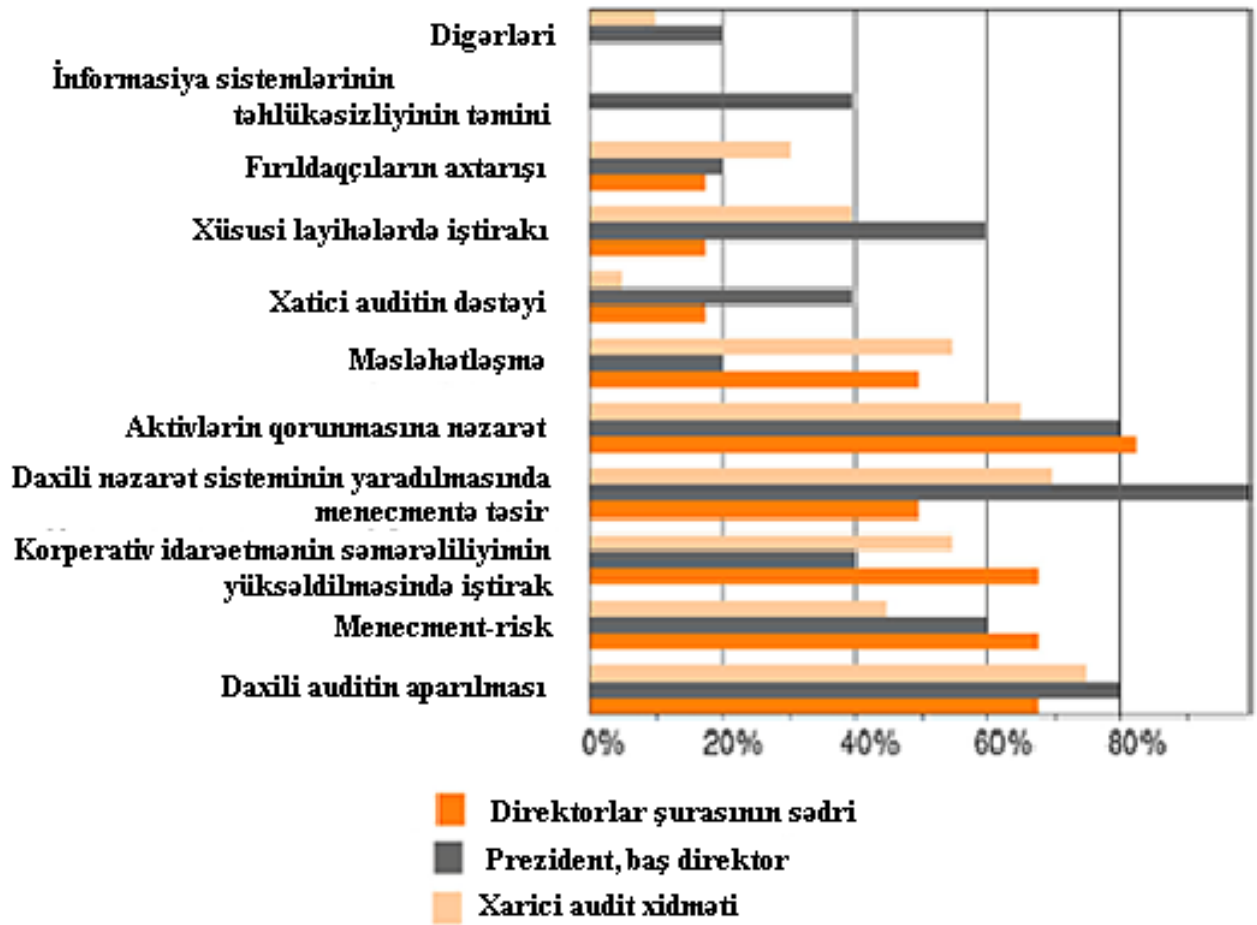
qurur. Daxili audit təşkilatının təcrübəsini öyrənmək, onun səmərəsini yüksəltməyə imkan verir. Bu gün daxili audit-bu müəssisədə keyfiyyət səviyyəsinin təkmilləşdirilməsi üçün sərbəst və obyektiv zəmanət və məsləhət vermək üzrə bir fəaliyyətdir. Risklərin idarə edilməsi proseslərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və qiymətləndirməyə sistemləşdirilmiş və ardıcıl yanaşmadan istifadə edərək daxili audit müəssisənin qoyulmuş məqsədinə nail olmasına kömək edir. Əvvəllər daxili audit maliyyə hesabatının etibarlılığını təmin edən bir funksiya kimi ortaya çıxdı. Daxili auditlər müxtəlif müəssisələrdə vergilərin hesablanması düzgünlüyünün yoxlanması ilə məşğul olurdular. Bu gün isə bu daxili auditin xidməti vəzifəsinin əsası sayılır. Müasir audit müxtəlif şaxəli və böyük miqyaslı məsələlərin həllini yerinə yetirməyə qadirdir. Daxili audit-idarəetmə prosesində, həmçinin müəssisənin rastlaşdığı risklərin idarə edilməsi proseslərində (məsələn, yeni məhsulun bazara çıxarışında, yeni informasiya sisteminin tətbiqi, biznesin strukturunun dəyişdirilməsində) daxili nəzarət sisteminin etibarlılığının və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində iştirak etmək qabiliyyətinə malikdir. Əgər daxili auditin məqsədi maliyyə hesabatının etibarlılığı haqqında auditin fikrinin öyrənilməsindən ibarətdirsə, onda daxili audit qoyulmuş daha səmərəli məqsədlərə nail olunmasında müəssisənin rəhbərinin fəaliyyət vəzifəsi gələcək proseslərə daima istiqamətlənmişdir. Bu zaman daxili audit xidmətinin fəaliyyətinin nəticələrinin əsas sifarişçi və istehlakçısı müəssisənin yüksək icraçı rəhbəri (direktorlar şurası) və sahibkarlardan ibarətdir. Müəssisənin daxili audit xidmətinin əsas funksional öhtəliklərinə aşağıdakılar daxildir [2,6,9,11,12,19,22,28-33]:

- daxili auditin aparılması;
- keyfiyyətin saxlanmasına nəzarət;
- daxili nəzarət sisteminin yaranmasında menecmentə yardım etmək;
- menecmentə məsləhətin verilməsi;
- fırıldaqlarla mübarizə və s.

Bir çox hallarda yüksək yüksək icraçı rəhbərlər daxili auditə qurulmuş nəzarət sistemi üzrə idarə etmə məsələlərinin həllinin resursu kimi baxırlar.

Tədqiqatın nəticəsinin göstərdiyi kimi, müəssisələrdə daxili auditin rolu

tədricən dəyişir. Aparılmış sorğu zamanı belə bir sual verilmişdir: “Daxili audit xidməti yaxın gələcəkdə hansı sahələrə diqqət ayıracaq” (şəkil 1).

Şəkil 1. Yaxın gələcəkdə daxili audit xidmədi nəyə böyük diqqət ayırmalıdır?

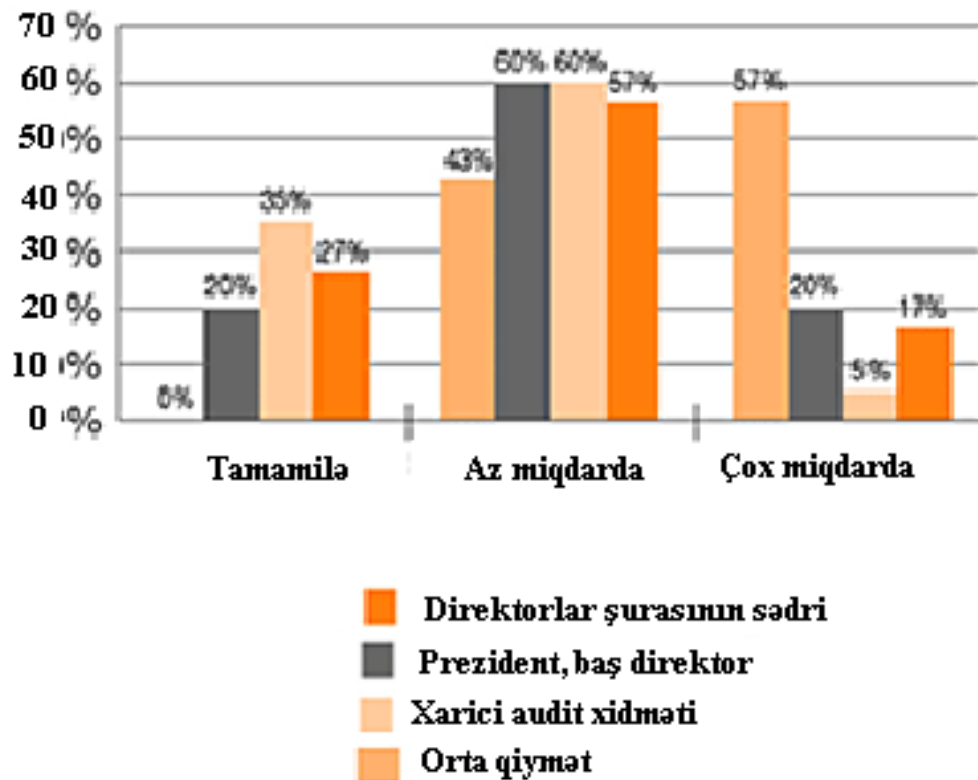
Eyni zamanda yüksək icraçı rəhbərlər daxili auditin gələcəkdə ilkin məşğul olacağı məsələni daxili nəzarət sisteminin qurulmasında menecmentə yardımçı olmaq (100%) və xüsusi layihələrdə iştirakı (60%), direktorlar şurası auditlərdən menecment-riskində iştirakını gözləyir (67%) və idarə etmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsində (67%) SBA rəhbərliyinin özü daxili auditin aparılmasının (75%) və daxili nəzarət sisteminin qurulmasında menecmentə yardımçı olmağı (70%) prioritet hesab edir. ən böyük prioritet məsələlərin içərisində bütün üç qrup aktivlərin saxlanmasına nəzarəti qeyd etdilər. Beləliklə, direktorlar şurası daxili audit ənənəvi “yoxlayıcı” rolundan menecment-riskləri və idarəetmə sahəsində “məsləhətçi” rolunu keçməsinə istəyir. Daxili audit ənənəvi yoxlamaların

aparılmasındansa daha böyük potensiala malikdir. Düzdür, daxili audit xidmətinin yoxlamaya və məsləhət fəaliyyətinə nə qədər vaxt ayırması məsələsinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Çünki daxili auditin əsas vəzifəsi müstəail və obyektiv zəmanət (elə yoxlamalarda yaranır) vermək, məsləhət işlərinin payının əhəmiyyətli artırılması sonrakı daxili auditə daha çox təsir edir. Bu baxımdan müxtəlif müəssisələrin təcrübəsi bir-birlərindən çox fərqlənir. Amerika müəssisələrində işlənən tendensiyaya baxsaq, daxili audit xidməti bu gün iş vaxtının 60%-dən 80%-ə qədərini zəmanətin verilməsinə (ənənəvi daxili auditə) 20%-dən, 40%-ə qədərini isə uyğun olaraq məsləhət işinə ayırır. İqtisadiyyatda bazar münasibətlərinin və liberallaşdırmanın inkişafı getdikcə daxili nəzarət arasında auditlər yoxlamalarla və fırıldaqçı hallarının aşkarlanması ilə daha az məşğul olacaqlar və daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsinə, həmçinin daxili məsləhətləşmələrə çox vaxt ayıracaqlar. Daxili auditin inkişafı obyektiv və inkişafda olan prosesdir. Daxili auditin inkişafında vacib yeri onun tabeçiliyi tutur. Beynəlxalq daxili audit İnstitutunun tədqiqatının nəticələri göstərir ki, qərb dövlətlərinin müəssisələrinin daxili audit xidmətlərinin rəhbərlərinin 55 %-i bilavasitə direktorlar şurasına yanında audit komitəsinə 22%-i yüksək icraçı rəhbərə (prezidentə yaxud baş direktora) və təxminən 25%-i yüksək rəngli maliyyə idarəedicisinə tabedir. SBA Rusiya müəssisələrinin rəhbərlərinin haradasa üçdə ikisi yüksək icraedici rəhbərə (prezidentə baş direktora yaxud maliyyə direktoruna) və yalnız 37 %-i müəssisənin direktorlar şurasına tabedir [2,6,9,11,12,19,22,28-33]:

Daxili auditin müstəqilliyinin qiymətləndirilməsi respondentlərin 3 qrupu üzrə fərqləndirilir (şəkil 2).

Daxili audit xidmətinin rəhbərlərinin müstəqillik məsələsində ən optimistlik belədir: 35 %-i öz xidmətini həqiqi, 60 %-i isə əhəmiyyətli dərəcədə müstəqil hesab edir. Direktorlar şurasının sədrilərindən heç biri daxili audit xidmətinin tamamilə müstəqil olmasını heç biri demədi, yalnız 43 %-i hesab edir ki, o əhəmiyyətli dərəcədə müstəqildir. Qeyd etmək maraqlıdır ki, daxili audit xidmətinin rəhbərləri icraçı direktora tabe olduğu halda direktorlar şurasının

yarısından çoxu planlaşdırır ki, bu xidməti özünə tabe etsin. Deməli, daxili audit xidməti hələ təşkilati müstəqillikdən yetərincə uzaqdır. Lakin bütün görünənlərə

Şəkil 2. Daxili audit xidmətinin müstəqillik dərəcəsi

görə direktorlar şurası daxili audit xidmətinin əhəmiyyətini başa düşürlər və planlaşdırırlar ki, daxili audit xidmətinin müəssisənin icraçı direktorunun nəzarətinin altından çıxarsınlar. Beləliklə, bu gün müəssisənin daxili audit xidməti əhəmiyyətli dərəcədə sahibkarın yox, icraçı rəhbərliyin ehtiyacına istiqamətlənmişdir. Bu zaman yüksək icraedici rəhbərlərin yarısı və direktorlar şurasının sədrlərinin əksəriyyəti öz müəssisələrində daxili audit xidmətinin işinin qane hesab etmir. Bu faktı aşağıdakılarla aydınlaşdırmaq mümkündür [2,6,9,11,12,19,22,28-33]:

-daxili audit xidmətinin rəhbərliyi tərəfindən özlərinin sifarişçilərinin- direktorlar şurası və yüksək icraçı rəhbərliyin ehtiyacı haqqında tam təəsüratı yoxdur;

-yerinə yetirilən resursların həcmnin və müəssisənin “yetişmə” səviyyəsi yetərincə olmaması direktorlar şurasının və rəhbərliyin gözləntilərinin çox olması

yaxud doğruldulmaması;

-daxili audit xidmətinin və sifarişçilərinin arasında o cümlədən aparılan işlər haqqında hesabatın səviyyəsində kommunikasiya səviyyəsində problemlər.

Daxili auditin təşkilində kadrların səviyyəsi az əhəmiyyət daşıyır. Daxili audit xidmətinin işinin zəif tərəfi haqqında suala cavab verərkən ən çox sayda respondentlər (35%) əməkdaşların peşə hazırlığı və biliklərinin yetərinə olmamasını qeyd etmişlər. Beləliklə, daxili audit xidmətinin yaradılması və inkişafı zamanı ön plana ixtisaslı kadrların seçilməsi planı çıxır. O fakt maraqlıdır ki, respondentlərin yalnız 25 %-i daxili auditə digər müəssisədən işə götürülməsinə razılıq verirlər. Görünür ki, rəhbərlər daxili audit xidmətindən öz əməkdaşlarının peşə hazırlığının qeyd etdikdə hesab edirlər ki, digər müəssisələrdə işlər analoji formada. Rusiya və Qərb ölkələrinin müəssisələrinin arasındakı prinsiplə fərq ondan ibarətdir ki, Qərb ölkələrinin müəssisələrinin daxili audit xidmətlərinin özünəməxsus "tranplin"-dən ibarətdir. O kəslərdəki potensial vardır onlar yüksək rəhbər vəzifəsini tuturlar. Rusiya müəssisələrinin daxili audit xidməti bu yaxınlara qədər prestijli iş yeri kimi hesab olunurdu. Vəzifələrdə uzun müddət işləyən insanlar və biznesi daxilədən hiss edənlər daxili auditlə məşğul olmaqla və müxtəlif yoxlamalarda iştirak etməklə bilirdilər ki, onların biznesi kənarından necə görünür. Onlarda bütövlükdə biznes işi haqqında, həmçinin onun inkişafı haqqında təəsürat yaranırdı [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52].

1.3. Müəssisədə keyfiyyət menecmentinin daxili audit

Daxili auditin gündəmə gəlməsi menecment sisteminin və müəssisənin fəaliyyətinin bütövlükdə keyfiyyət səviyyəsinin təmin olunması və uyğunluğunun təsdiqlənməsi məqsədi ilə daima təkmilləşdirilməsinin vacibliyi diktə etmişdir. Bir çox müəlliflər qeyd edir ki, məhsulun və xidmətin keyfiyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, istehlakçının cəlb olması, müəssisənin konkurentlik qabiliyyətinin təmin olunması və onun uğurla fəaliyyət göstərməsi bu günkü şəraitdə vacib

mexanizmlərdən biridir. Müasir müəssisə istehlakçının bütün tələblərini qane etməklə keyfiyyətin lazımi səviyyəsini təmin etmədən qazanc əldə edə bilməz. Müəssisənin ümumi qəbul olan tələblərə uyğunluğunun tanınması məqsədi ilə İSO beynəlxalq standartlarına cavab verən menecment sisteminin müəssisə tərəfindən yaradılması aktualıq kəsb edir. Təcrübə göstərir ki, iştirakçıların və digər maraqlı tərəflərin tələblərini suallarını qane və müəssisənin inkişafının dözümlülüyünü təmin etmək üçün müəssisələr son illərdə bir neçə menecment sisteminin tələblərini birləşdirməyə can atmaqla inteqrasiya olunmuş menecmenti sisteminin yaradılmasına çalışırlar. Müəssisənin rəhbərliyi menecment sistemini tətbiq etməklə maraqlanmalıdır ki, o necə fəaliyyət göstərir, sistemin hansı yerində çatışmazlıq yaranır və onun nəticəliliyini qiymətləndirir. Daxili auditlərin nəticələri müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən təhlil üçün elə bir informasiya təqdim edir ki, həm ayrı-ayrı proseslərdə, həm də bütövlükdə sistemdə korrektə etmə fəaliyyəti işlənilməsinə şərait yaransın və yaxşılaşdırma imkanını aşkarlasın. İSO beynəlxalq standartlarının əsas tələblərindən biri menecment sisteminin dəstəklənməsi və fasiləsiz yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Audit, dəyişməz atribut kimi, praktiki olaraq ixtiyarı menecment sistemi onun fəaliyyəti və uyğunluq dərəcəsi haqqında obyektiv qiymətin alınmasına imkan verir. İSO 9000 standartının tələblərinə uyğun olaraq keyfiyyət auditini keyfiyyət sahəsində fəaliyyətin planlaşdırılmış tələblərə uyğunluğunu, nə qədər səmərəli realizə olunması və qoyulmuş məqsədə nail olunması üçün onlar nə qədər yararlılığının müəyyən olunması üçün aparılan sistemə və müstəqil tədqiqat kimi müəyyənləşdirilir. Onlar daxili və xarici audit qruplarına bölünürlər [42-45].

Audit keyfiyyət menecmenti sisteminin dəyişməz elementidir. Çünki, nizamlı proseslər çərçivəsində vaxtlı-vaxtında cari prosesləri təmin edən sistemin qabiliyyətini qiymətləndirmək imkanı verir. Yoxlamanın gedişində dəyişikliklərin nəticələrinə, həmçinin dəyişikliyə reaksiyanın olmaması halında səmərəliliyə baxmaq olur. Bununla yanaşı auditlər müəssisələr ayıq gözlə özünün keyfiyyət menecmenti sistemə baxmaq üçün ən yaxşı şanslardan birini verir. Daxili auditin

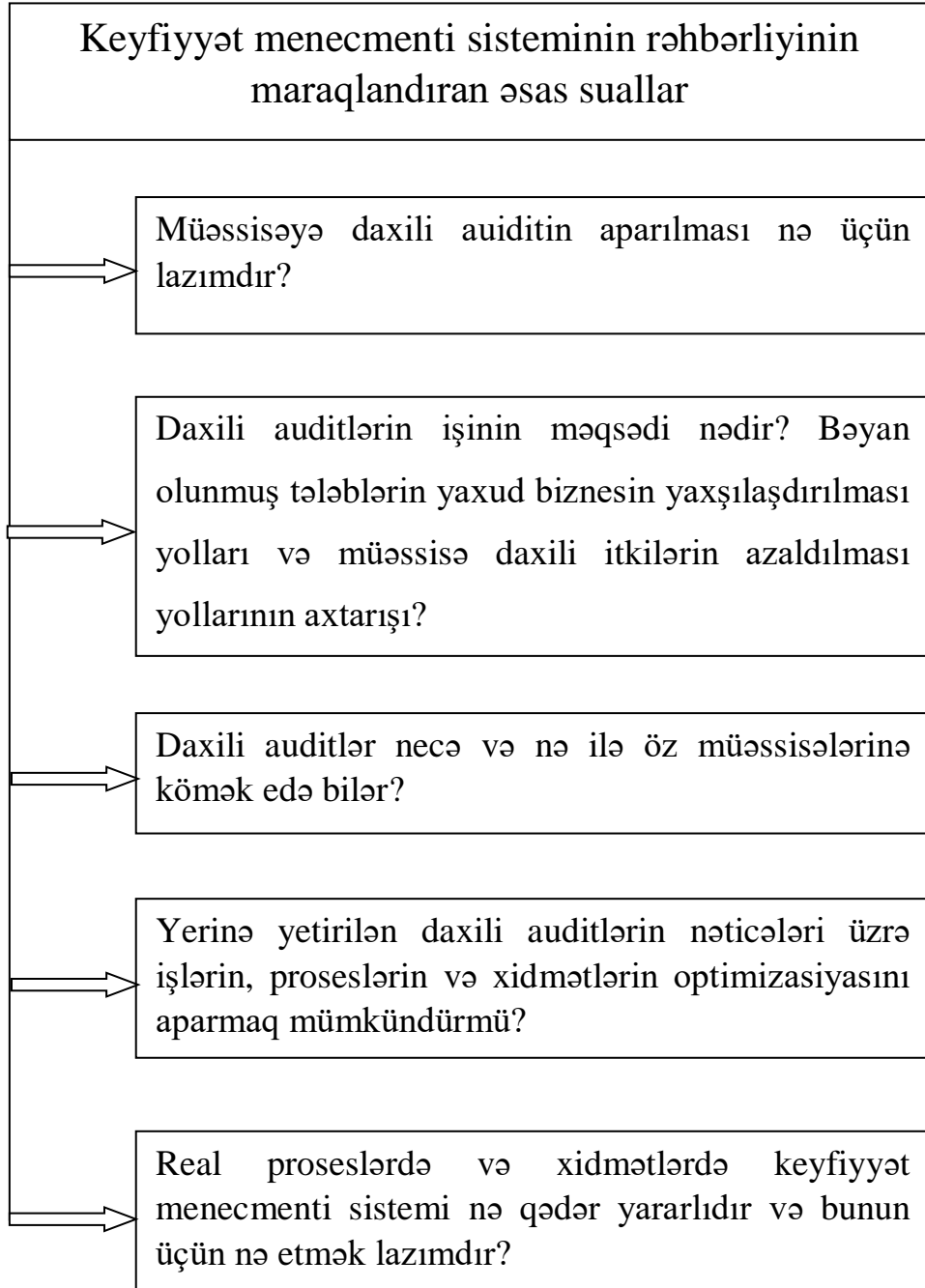
aparılmasına reqlamentləşdirilən əsas tələblər İSO 19011:2011 “Menecment sisteminin auditi üzrə rəhbərlik göstərişləri” adlanan beynəlxalq standartdır.

Müəssisələrdə daxili auditin həyata keçirilməsi təcrübəsi əyani nümayiş etdirir ki, belə yoxlamalar böyük potensial qoyulmuşdur və bu da müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində əhəmiyyətli və güclü bir alət ola bilər [42-45].

1.4.Müəssisədə keyfiyyət menecmenti sisteminin auditlərinin fəaliyyətinin yoxlanılması metodikası

“Deminc çevrəsinə” uyğun olaraq keyfiyyət menecmenti sisteminin səmərəli fəaliyyətinin təmin olunması üçün həmçinin müəssisə daxilində fəaliyyətdə olan biznes-proseslərin idarə olunmasının faktiki tədiqini onlar arasında qarşılıqlı əlaqəliliyi və onların müəssisənin məqsədlərinə uyğunluğunu və perspektivdə onun inkişaf istiqamətinin rəhbərliyin rahat olması üçün keyfiyyət menecmenti sisteminin və ona daxil olan proseslərin uyğun yoxlamalarının vaxtında aparılması vacibdir. Bu tip fəaliyyətin İSO 9000 seriyalı beyməlxalq standartlarda “daxili audit” yaxud “daxili yoxlama” kimi adlandırılması qəbul olunmuşdur [51]. Daxili auditin yerinə yetirilməsinin mexanizmi, məqsədi, vəzifəsi və metodikası (həmçinin ikinci və üçüncü tərəfin auditi) İSO 9001 beynəlxalq standartına uyğun keyfiyyət menecmenti sisteminin tələblərində reqlamentləşdirilir və İSO 19011 beynəlxalq standartları ilə təklif olunur [52]. Həmçinin müxtəlif dövrü buraxılışlarda, xüsusi ədəbiyyatlarda, konfranslarda, əyani və qiyabi debatlarda, yerli və xarici mütəxəssislər tərəfindən müzakirə olunur. Müzakirə olunan içerisində texnoloji prosesləri əks etdirən və keyfiyyət menecmenti sisteminin rəhbərliyinin maraqlandıran əsas sualları aşağıda göstərmək olar (şəkil 1):

Əlbətdə yuxarıda qoyulan suallara eyni əhəmiyyətdə cavablar yoxdur (çoxlu sayda və çox formada debatlar aparmaq olar). Amma, hər bir müəssisə öz rəhbəri tərəfindən İSO 9000 seriyalı standartlarının tələbləri bazasında keyfiyyət menecmenti sisteminin qurmağın yolunu müəyyən edə bilər və onun fəaliyyətinin

Şəkil 1. Keyfiyyət menecmenti sisteminin maraqlı məqamları

yoxlanmasını apara bilər.

1. Bizim üçün daxili audit – məcburi tədbirdir (bizim personalın material sərfini, mənəvi və vaxt resurslarını öz arxasınca aparır), amma daxili yoxlamaların yerinə yetirilməsi keyfiyyət menecmenti sisteminin vaxt tələblər tərkibinə daxil olduğu üçün onu formal formada həyata keçirəciyik.

2. Bizim üçün daxili audit – bu həm texnoloji prosesdə, həm bir bölmədə, hər bir iş yerində və hər bir icraçı üçün bizim fəaliyyətimizin daimi yaxşılaşdırılmasının axtarış imkanındır; bir yerdə təpik döyməmək və bir yerdə dayanmamaq imkanındır və həmçinin yeni üfüqlərə nail olmaq üçün edilən cəhdin inkişaf etdirilməsi və təcillənməsidir.

Əgər müəssisənin rəhbəri üçün birinci variant qəbul olunarsa, onda daxili audit, keyfiyyət menecmenti sistemi kimi bütövlükdə müəssisə üçün artıq keçid bürokrat düşüncəsi olacaqdır. Daima material qoyuluşunu tələb edəcək və müəssisə üçün heçnə verməyəcəkdir. (keyfiyyət menecmenti sisteminə sertifikat alınmışdır, çünki bu lisenziya yaxud müqavilə üçün lazımdır, sifarişçi tələb edir, yaxud konkret müəssisələrdə bu sertifikat vardır). bu müəssisə üçün daxili auditorlar “artıq insanlardır”. Belə daxili auditin fəaliyyətinin yoxlanması, işlənməsinə ehtiyac yoxdur, çünki yararsız auditlərlə “ölü sənədləşmə ilə” məşğul olmağın mənası yoxdur.

Müəssisənin keyfiyyət menecmenti sisteminin və daxili yoxlamalarının qurulmasında rəhbərlik ikinci variantı qəbul edərsə, onda daxili auditin fəaliyyəti tamamilə başqa cür olacaqdır. Bu halda daxili audit fəaliyyətinin əsas məqsədi yoxlanılan bölmələrin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə işlər olacaqdır, bu da müəssisənin itkilərinin azaldılmasına və onun personalının işinin optimallaşdırılmasına gətirib çıxaracaqdır. Bu halda daxili audit yoxlanılan bölmənin rəhbərinin yaxud prosesin sahibinin həmçinin müəssisənin rəhbərinin köməkçisi olacaqdır. Daxili audit öz fəaliyyət sahəsinə yeni tərzdə baxmağa real imkan tapmayacaq və lazım olduqda işə uyğun korrektətmə tədbirlərini yerinə yetirəcək, yəni prosesin sazlanmasını planlaşdırılan məqsədə istiqamətində yaxşılaşdıracaqdır. Daxili auditlər belə yanaşma zamanı yoxladıkları fəaliyyət

sferasında yüksək ixtisaslı mütəxəssis və daha səlahiyyətli olmalıdırlar. Yalnız onda onlar eşidiləcək və təklifləri ilə rəhbərlənəcəklər və yalnız onda onlar öz müəssisələri üçün yararlı ola biləcəklər. Daxili audit daxili “məsləhətçi” rolunda olmaqla müəssisənin daima yaxşılaşdırılmasında maraqlı olacaqlar. Bu isə hal-hazırda fəaliyyətdə olan İSO 9000 seriyalı beynəlxalq standartlarının əsasında qurulmuş keyfiyyət menecmenti sisteminin bazalarından birinə cavab verir [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52].

Belə halda daxili auditin “səlahiyyət” səviyyəsini necə qiymətləndirək? Hansı kriterlərlə? Hər hansı növ prosesin yoxlanması üçün necə düzgün seçmək olar? Bu suallara cavabları – hər bir müəssisənin və onun rəhbərinin individual işidir. İSO 19011 standartında verilmiş təkliflərdə auditlərin səlahiyyət səviyyəsini qiymətləndirilməsinin bəzi üsulları və metodları verilmişdir. Lakin verilmiş bölmə, subyektiv xarakter daşıyır və hesabımızla qiymətləndirmə mexanizmini tam yazmır və yetərincə təcrübi aləti vermir. Daxili auditlərin fəaliyyətinin yoxlanmasının təklif olunan metodikası tövsiyyə xarakterlidir və ixtiyari müəssisədə ixtiyari növ fəaliyyətə adaptasiya oluna bilər. O, aşağıdakı

hallarda əsas götürülə bilər [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

- daxili auditlərin səlahiyyət səviyyəsini qiymətləndirilməsi zamanı;
- daxili auditlərin uzunmüddətli dövrdə proqramının planlaşdırılması zamanı, onların tənzimlənməsində;
- daha səlahiyyətli daxili mütəxəssislərdən az təcrübəsi olan auditlərin daxili qiymətləndirmə və təlimin təmin olunması zamanı;
- daxili auditin faktiki yerinə yetirilməsinin nəticəsi üzrə daxili auditlərə metodiki həvəsləndirmə və əməkhaqqının ödənilməsi zamanı və s.

Auditlərin fəaliyyətinin yoxlanmasının təklif olunan metodikasının əsasında aşağıdakı 2 istiqamət durur:

- daxili auditin şəxsən səlahiyyət səviyyəsi (o cümlədən, auditin keçdiyi təlim, onun praktiki təcrübəsi, özözünün inkişafına cəhdi, audit kimi özünün təkmilləşdirilməsi və öz müəssisəsi üçün yararlılığı);
- apardığı audiddən praktiki nəticəsi (o cümlədən, auditin gedişində aşkar -

lanan uyğunsuzluğun sayı və nisbəti, yoxlanılan bölmənin personalının aldığı praktiki fayda, daxili auditin işinin tərkibində intensivliyi və keyfiyyəti, daxili normativ sənədlərin tələblərinə auditin riayət olunması və auditin proqramının planlaşdırılması və realizasiyası hissəsində auditin aparılma prinsipi).

Auditlərin fəaliyyətinin yoxlanmasını daxili audit şəxsi səlahiyyətinin təhlilinin aparılmasından sonra sənədləşdirilməsi vacibdir. Bu zaman aşağıdakı məlumatları əks etdirən, verilənlərin yazılmasının xüsusi formasından istifadə etmək lazımdır [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

-adı, soyadı və atasının adı tam olmaqla və müəssisənin daxili auditindəki vəzifəsi (o haldakı daxili auditin aparılması üçün müəssisənin müxtəlif bölmələrindən mütəxəssislər cəlb olunur);

-auditin təhsili haqqında məlumat (təhsil müəssisəsinin adı yazılmaqla, nə vaxt, hansı ildə bitirib və hansı ixtisas yiyələnib);

-daxili auditin planlaşdırılması və aparılması keyfiyyət menecmenti sisteminin qurulması metodikasının öyrənilməsində nəzəri və praktiki seminar və kursların hansı üzrə məlumatlar (təlimin keçirilmə vaxtı, kursun adı və keçirilən müəssisənin adı);

-daxili yoxlamalarda iştirakı yaxud keçirilməsinin praktiki təcrübəsi üzrə məlumatlar (hansı ildən və adi audit yaxud qrup rəhbəri kimi aparılan auditlərin sayı);

-daxili auditin işinin nəticələrinin keçmiş dövr üzrə ümumiləşdirilmiş qiyməti (1 ilə üstünlük verilir, olada bilər ki, bu yarım il yaxud kvartal olsun) balla və uyğun keyfiyyət səviyyəsi (ən yüksək, yüksək və s.-bax cədvəl 2,3).

Daxili auditin işinin nəticəsinin ümumiləşdirilmiş qiyməti, daxili auditə cəlb olunan, hər bir audit təhlil etdiyi vaxt dövrünə görə müəssisədə müəyyən olunan xüsusi qiymət kriteriyası üzrə balla hesablanır.

Bundan sonra bütün auditlərə orta bal hesablanır (\bar{x}_{or}). Bu bal əsasında hər bir auditin səlahiyyətlik səviyyəsi müəyyən olunur (bax cədvəl 2).

Təhlil olunan dövrə görə auditə verilən səlahiyyət səviyyəsindən irəli gələrək daxili yoxlamalar proqramlarında iştirak dərəcəsi (qrup rəhbəri yaxud sadə

audit, vacib obyektin yoxlanmasında yaxud keyfiyyətə təsiri üzrə az əhəmiyyətli obyekt və s.) və təcrübəsiz auditlərin hazırlanması nəzərə alınmaqla onun fəaliyyət sferası müəyyən olunur (cədvəl 3).

Cədvəl 2. Daxili auditlərin səlahiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsi şkalası.

Ümumiləşdirilmiş qiymətin yayılma diapazonu	2017-ci ildə ümumiləşdirilmiş qiymətin yayılmasının faktiki diapazonu	Audit səlahiyyət səviyyəsi
1,1-dən yuxarı	74,55-dən yuxarı	ən yüksək
£ _{or} -dan 1,1£ _{or} qədər	67,77-dən 74,55-ə qədər	yüksək
0,9£ _{or} -dan £ _{or} qədər	60,99-dən 67,77-ə qədər	yaxşı
0,8£ _{or} -dan 0,9£ _{or} qədər	54,22-dən 60,99-ə qədər	orta
0,7£ _{or} -dən 0,8£ _{or} qədər	47,44-dən 54,22-ə qədər	kafi
0,7£ _{or} -dən aşağı	47,44-dən az	qeyri-kafi

Cədvəl 3. Daxili auditlərin səlahiyyətlik səviyyəsinin təsnifatı

Səlahiyyət səviyyəsi	Daxili auditin səlahiyyətlik səviyyəsinə uyğun fəaliyyət sferası
Ən yüksək	Mal göndərəninin auditində, həmçinin qrup rəhbəri yaxud audit rolunda bölmənin, keyfiyyət menecmenti sisteminin proseslərində (məhsulun keyfiyyətinə ən çox təsir edən) daxili auditində iştirak edə bilər. Mütəxəssislərin təliminin aparılması üçün müəllim kimi cəlb oluna bilər
Yüksək	Mal göndərəninin auditində, həmçinin qrup rəhbəri yaxud audit rolunda bölmənin, keyfiyyət menecmenti sisteminin proseslərində (məhsulun keyfiyyətinə ən çox təsir edən) daxili auditində iştirak edə bilər. Müəssisənin daxili auditlərinin təliminin aparılması üçün daxili yoxlamaların aparılması və İSO 9001 standartının tələblərinə riayət etmək mövzusu üzrə

	müəllim kimi cəlb oluna bilər.
Yaxşı	Bölmənin, keyfiyyət menecmenti sistemi proseslərinin daxili yoxlamalarında və keyfiyyət menecmenti sisteminin sənədlərinin tələblərində (baş direktorun sərəncamı yaxud keyfiyyətin idarə edilməsi üzrə baş mütəxəssisin qərarı ilə) həmçinin mal göndərəninin aparılması zamanı audit rolunda iştirak edə bilər
Orta	Audit stajorlara təlim aparılması zamanı (müəllim kimi) cəlb oluna bilər, bölmələrin daxili yoxlamalarında və keyfiyyət menecmenti sisteminin sənədlərinin tələbi ilə qrup rəhbəri yaxud daxili audit (baş direktorun yaxud keyfiyyətin idarə edilməsi üzrə baş mütəxəssisinin sərəncamı üzrə), həmçinin texniki ekspert yaxud mal göndərəninin auditinin aparılması zamanı auditor-stajor rolunda iştirak edə bilər.
Qeyri-kafi	Daxili audit rolunda cəlb oluna bilər. Texniki-ekspert yaxud daxili audit-stajor rolunda daxili yoxlamalarda iştirak edə bilər (daxili audit səlahiyyətinə malik olmadan).

Ondan başqa, daxili auditə səlahiyyət səviyyəsinin verilməsi onun əmək haqqı pulunda əks oluna bilər: öz müəssisəsi üçün audit nə qədər yararlıdırsa, onun səlahiyyət səviyyəsi, əmək haqqı və əlavə yerinə yetirdiyi işlərə görə verilən mükafatda bir o qədər yüksəkdir (daxili audit fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi üçün digər bölmələrdən mütəxəssislərin cəlb olunması halda). Ödəmənin ölçüsü variantı müxtəlif cür ola bilər (cədvəl 4-də ödəmə bir səlahiyyət səviyyəsindən digərinə 10%-lik addımla göstərilmişdir).

Cədvəl 4. Daxili auditlərin işinin ödənilməsi əmsalı.

Auditlərin səlahiyyət səviyyəsi	Hesablama əmsalı	Qrup rəhbərinə ödəmə (manat/1 yoxlamaya)	Daxili auditə ödəmə (manat/1 yoxlamaya)
---------------------------------	------------------	--	---

Ən yüksək	1,1	550	330
Yüksək	1,0	500	300
Yaxşı	0,9	450	270
Orta	0,8	400	240
Qeyri-kafi	0,7	İştirak etmir	210

Baza stavkası müəssisələr arasında individual seçilə bilər, amma təklif olunan metodikanın mənası (məğzi) saxlanmalıdır: qrup rəhbəri sraivi auditlərlə müqaisədə pul mükafatını çox almalıdır (çünki o digərlərindən çox işləyir), baza stavkası daxili auditin “yaxşı” səlahiyyət səviyyəsinə aiddir. Qrup rəhbərlərinin əmək haqqının ölçüsünün fərqi-30%, daxili auditlərin-40% təşkil edir. Buna görə mütəxəssislər özlərini müəssisə üçün faydalı olmalarını isbat etməlidirlər və özlərinin səlahiyyət səviyyəsinin yüksəldilməsinə cəhd edəcəklər. Daxili auditlərin səlahiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin vacib məsələlərindən biri auditin daxili yoxlama anketinin müəssisənin rəhbərinin doldurduğu momentdir. Elə bu zaman kriteriya üzrə (1-dən 5-ə qədər) uyğun balın verilməsi baş verir [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

-müəssisədə daxili yoxlamaların aparılması qaydasını reqlamentləşdirən, daxili normativin tələbinə daxili auditin fəaliyyətinin uyğunluğu;

-keyfiyyət menecmenti sisteminin sənədlərində və biznes-proseslərin tələblərin tərkibinə nisbətən auditin səlahiyyəti:

-müəssisənin bölmələrinin yaxud daxili yoxlamalar üzrə prosesin personalının aldığı praktiki faydanın səviyyəsi üzrə daxili yoxlanan müəssisənin rəhbərinin şəxsi fikri; (bu qiymət işlənmiş və yerinə yetirilmiş korrektəedici tədbirlərin sayı və keyfiyyəti ilə əlaqəlidir, həmçinin müəssisənin daima yaxşılaşdırılması prinsipinə, keyfiyyət menecmenti sisteminə daxili yoxlama obyektinin rəhbərinin sədaqət səviyyəsinin göstərir);

-daxili yoxlamaların aparılması zamanı daxili auditin göstərdiyi şəxsi keyfiyyət. Buraya obyektivliyi, qərəzsizliyi, diqqətsizliyi, müşahidəçilik, özge fikrini dinləmək, öz həmsöhbətini inandırmaq qabiliyyətləri aiddir.

Daxili auditlərin əməyinin ödənilməsi daxili yoxlama üzrə daxili auditin ankrtnin doldurulması və daxili yoxlamalar aparılan obyektin rəhbərinin uyğun korrektətmə yaxud xəbərdaredici tədbirlərin işlənməsi və daxili yoxlama üzrə hesabatın təsdiq olunmasından 10 gün müddətində həyata keçirilir. Keyfiyyət menecmenti sisteminin daxili yoxlamalarını cari dövrdə aparılan zaman daxili auditlərin işinin ödənilməsi, əvvəlki hesabat dövrünə görə daxili auditə “səlahiyyət səviyyəsinin” verilməsinə uyğun aparılır. Bu zaman daxili auditlər qrupunun rəhbərinin baza stavkasıhər bir aparılan auditə görə 500 manat, daxili auditə isə hər apardığı auditə görə 300 manat təşkil edir. Daxili yoxlanan müəssisənin rəhbərinin “daxili auditin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi anketinin” doldurulması zamanı yuxarıda göstərilənlər üzrə balları qeyd etməkdən başqa, onun bölmələrini yoxlayan auditlərin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə öz təklifini yaxud müəssisənin keyfiyyət menecmenti sisteminin problemlı prosesləri yaxud da daxili müəssisənin bütün prosesinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər yazmalıdır. Keyfiyyət menecmenti sisteminin daima yaxşılaşdırılması və təkmilləşdirilməsinə təkliflərin bağlanması tərkibi və praktikasını üzrə keyfiyyət menecmenti sisteminin qurulmasının mahiyyətinjn bu rəhbəri tərəfindən ciddi başa düşməsi haqqında fikir yürütmək olar. Daxili mühitlərin səlahiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin yekun mərhələsi təhlil olunan zaman daxili yoxlamaların aparılmasında iştirak edən hər bir auditə “ümumiləşdirilmiş qiymətlərin” yazılmasından ibarətdir. Cədvəl 5-də konkret hər bir auditə bu kriteriyalar üzrə “ümumiləşdirilmiş qiymətin” yazılması göstərilmişdir [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52].

Cədvəl 5. Daxili auditin ümumiləşdirilmiş qiymətləndirilməsi

№	Kriteriyanın adı	Auditlərin balla maksimal qiyməti			Daxili auditin ümumiləşdirilmiş qiyməti
		1-2	3-4	5 və yüksək	
1	Aparılan auditlərin sayı				
1.1	Qrup rəhbəri kimi	3	4	5	3

1.2	Daxili audit kimi	3	4	5	4
2	Daxili auditlərin təhsili	Yüksək		Orta	
2.1	Baza təhsili	5		4	
2.2	İSO mövsümü üzrə ümumi təlim	Xarici		Xarici	
		5		5	
2.3	İSO 2004 mövsümü üzrə ümumi təlim	Xarici		Xarici	
		5		5	
3	Daxili yoxlama olan müəssisənin rəhbərinin doldurduğu anket üzrə auditin qiymətləndirilməsi	Əhəmiyyətlik əmsalı			Anketdə qiymətlər bir-birinə vurulur
3.1	Müəssisənin tələblərinə daxili auditin fəaliyyətinin uyğunluğu	1			4,7
3.2	Auditin daxili tələbləri bilməsi və başa düşməsi	1,7			7,9
3.3	Auditdən praktiki fayda	2			7
3.4	Daxili auditin şəxsi keyfiyyəti	1,5			6,8
4	İl üzrə daxili yoxlamaların gedişində aşkarlananların ümumi sayı	1-dən 14-ə qədər	15-dən 29-a qədər	30 yüksək	
4.1	Uyğunsuzluq	3	4	5	4
4.2	Müşahidə	3	4	5	3
5	Bir daxili yoxlamanın gedişində aşkarlananların orta sayı	1-2	3-4	5 və yüksək	

5.1	Uyğunsuzluq	3	4	5	4
5.2	Müşahidə	3	4	5	3
2017-ci ilə görə yekun					61,4 bal
2016-cı illə müqaisədə qiymət					60,9 bal

Daxili auditlərin qiymətləndirilməsi ilə keyfiyyət menecmenti sistemi üzrə səlahiyyət almış yüksək rəhbərlik yaxud müəssisənin keyfiyyət xidmətinin rəhbəri (bir qayda olaraq bu hər ikisi eyni bir vəzifədir), məşğul olur. Bu halda başa düşülən səbəb üzrə öz-özünü qiymətləndirmə aparmaq məsləhət bilinmir. Buna görə keyfiyyət xidmətinin rəhbərinin özünü yüksək vəzifəli rəis qiymətləndirməlidir.

Fəsil II. MÜƏSSISƏDƏ AUDITIN APARILMASI METODİKASI

2.1. Müəssisədə aparılan auditin hüquqi bazası

Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyətinin hüquqi əsası “Audit fəaliyyəti” haqqında 16 sentyabr 1994-cü il 882 sayılı qanunun qəbul olunması ilə yaradılmışdır.

Qanunda audit fəaliyyətinin sərbəstlik, obyektivlik, professionallıq və məxfilik olan əsas prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Həmçinin qanunda hüquq, öhdəçilik və auditlərin, müəssisənin və audit olunan obyektin məsuliyyəti də verilmişdir. Auditlərdə namizədlərin attestasiyası çox böyük rol oynayır. Azərbaycan Respublikasının “Auditin fəaliyyəti” haqqında qanunda attestasiya dedikdə səlahiyyətli orqanlar tərəfindən təsdiq olunmuş ixtisas tələbləri əsasında imtahan aparılmaq yolu ilə auditə namizədlərin ixtisas səviyyəsi ixtisaslaşmış komissiyasının müəyyənləşdirilməsi başa düşülür. Attestasiyaya ali təhsil və son yeddi ilin beş ili ərzində iqtisadçı, maliyyəçi, uçot-təhlil, nəzarət-yoxlama və hüquqi sferasında iş təcrübəsinə malik olan şəxslər, həmçinin ali təhsil müəssisələrində audit və mühasibat uçotu üzrə elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan şəxslər buraxılır. Bundan başqa, o şəxslərin sonuncu beş ilin iki ilindən az olmamaqla yuxarıda sadalanan praktiki iş stajına malik olmalıdır. Attestasiyadan keçən şəxs “audit” ixtisasına layiq olması haqqında şəhadətnamə və ixtisas şəhadətnaməsinin nömrəsi göstərməklə auditin şəxsi möhürü verilir.

İxtisaslaşdırılmış komissiya tərəfindən “Audit” ixtisasının verilməsi haqqında qərar mətbuatda çap olunur. Attestasiyadan keçməyən şəxs təkrar attestasiyadan keçmək üçün yalnız altı aydan sonra buraxılır. Auditlər, audit təşkilatı və audit aparılan obyektin arasındakı münasibət Azərbaycan Respublikasının qanunverciliyinə əsasən müqavilə əsasında qurulur. Auditin aparılması yaxud audit fəaliyyətinin profili üzrə xidmətin göstərilməsi müqaviləsində aşağıdakılar nəzərdə tutulur: müqavilənin predmeti, müddəti, uyğun xidmətin həcmi, ödəmənin şərti və qədəri, tərəflərin hüququ və məsuliyyəti.

Tərəflərin müqavilədə razılaşması ilə digər fəaliyyətlərin də aparılması nəzərdə tutula bilər. Təbii inhisar subyektində auditin aparılmasının müqaviləsi “Təbii inhisar” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müəyyənləşdirilmiş əlavə tələblərə uyğun olmalıdır [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52].

Auditin beynəlxalq standartları yalnız onun aparılmasına ümumi yanaşmanı, yoxlamanın miqyasını, auditlərin hesabatlarının növünü, metodoloji məsələləri və həmçinin auditlərin riayət etməli ümumi prinsiplər müəyyənləşdirilir. Lakin, standartlar yoxlamanın aparılması prosesində istifadə olunan konkret fəaliyyəti, qəbulu, proseduru reqlamentləşdirmir. Onlar müxtəlif ola bilər və onların rasionallığı audit tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu məqsədə auditin firma daxili standartı olur. Auditin və audit firmasının göstərdiyi xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin təmin olunması üçün auditin beynəlxalq standartları əsasında üzünün daxili standartı işlənməlidir. Bu standart audit firmasının işinin spesifikasiyasını nəzərə almalı və yoxlamanın konkret prosedurunun tərkibini açmalı, auditin fəaliyyətini təsdiq edən materialların toplanmasını və onların sənədləşdirilməsini, sifarişçi ilə qarşılıqlı münasibətin siyasətini, daxili audit, firmanın daxili hesabatını və s. nəzərə almalıdır. Yoxlamaların aparılması zamanı bunlar lazım olan təsdiqləyici materialların toplanmasını yüngülləşdirir və yekun qərarın tərtib olunması zamanı xəta riskini azaldır. Auditin daxili standartları audit olunan firmada audit yoxlamalarına fərdi yanaşmanı təmin edir. Auditin yoxlamasını təkmilləşdirməyə, audit-assistentlərin yoxlamanın aparılması üçün daha çox cəlb olunmasını, yerinə yetirilən işlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və həcmnin artırılmasına imkan yaranır. Amma, standartlar auditin təşəbbüsü və istəyi ilə daha da detallaşdırılmalıdır, yoxsa audit mexaniki olaraq məlumatların toplanmasına çevirə bilər. Firmanın iqtisadi və cəmiyyətdəki statusu üçün daxili standartların yüksək əhəmiyyəti nəzərə alınaraq onların tərkibi kommersiya sirri olaraq qalmalıdır. Adətən işləyənlər tərəfindən imzalanır və audit firmasının rəhbəri təsdiq edir. Firma daxili audit standartları aşağıdakı kimi birləşdirilə bilər [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

- audit firmasının strukturu və onun fəaliyyətinin təşkilinin texnologiyası;

- qanunvericilik və standartların tələblərinin realizasiyası üzrə sənədlər;
- yoxlamaların aparılma metodikası.

Birinci blokun sənədləri audit firmasının işinin spesifikasiyasını, onun təşkilati quruluşunu, sifarişlərlə qarşılıqlı münasibətin prinsiplərini, daxili nəzarətin strukturunu və əməkdaşların vəzifə öhdəliklərini və daxili hesabat səlahiyyətlərini, onların təhsil səviyyəsinə tələbləri, etik peşə məsələlərini və s. açır. İkinci blokun əsasında aşağıdakılar tərtib olunur [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

- mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı məsələlərini tənzimləyən normativ sənədlərin siyahısına;
- analitik və sintetik uçot registrlərin, ilkin sənədlərin tərkibi;
- audit prosedurlarının yerinə yetirilməsi ardıcılığı.

Üçüncü bloka ail olan metodika aşağıdakı istiqamətlər üzrə işlənir:

- Mühasibat – sifarişçinin mühasibat uçotunun ayrı-ayrı bölmələri üzrə metodika;
- Hüquqi-sifarişçinin fəaliyyətinin hüquqi təminatının yoxlanması metodikası (təsisçi sənədlərin və nizamnamə audit, təsərrüfat müqavilələrinin ekspertizası, vergi qanunvericiliyinin riayət olunmasının təhlili və s.)
- Xüsusi-ümumi xüsusi əlamətlərə malik olan müəssisələr qrupunun yoxlanması metodikası (kiçik müəssisə subyektlərinin audit, nümayəndəliyin, xarici investisiyalı obyektlərin və s.)

Bu standartların hər biri aşağıdakı tərkibdən ibarət olmalıdır:

- yoxlamanın təhlili və vəzifəsi;
- yoxlama bölmələri göstərilməklə və auditin proqramı;
- sifarişçinin mühasibatlıq və digər sənədləri;
- verilmiş sahənin uçotu üzrə mümkün pozuntuların klassifikatoru;
- normativ-hüquqi sənədləri;
- audit prosedurunun yerinə yetirilməsinin ardıcılığı;
- auditin işçi sənədlərinin işlənmiş forması.

Daxili audit standartlarının olması audit firmasının və onun əməkdaşlarının fəaliyyətinə səmərəli daxili nəzarətin həyata keçirilməsinə imkan verir.

Müəssisənin səmərəli fəaliyyət göstərməsi və onun aktivlərinin qorunması və çoxaldılması üçün müəssisənin daxili auditi kimi vacib elementi olan nizamlanmış idarəetmə mexanizminin olması vacibdir. Daxili audit xidməti öz iş təcrübəsində nazirlik və komitələrin, özünü idarə etmə orqanlarının, auditin qaydalarının, həmçinin təsisçi sənədlərinin, müəssisənin rəhbərinin əmr və sərəncamlarını, təlimatlarını, Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ aktlarını rəhbər tutaraq fəaliyyət göstərir. Daxili audit onlara vəzifə təlimatlarında qoyulan funksiyaları yerinə yetirməlidir. Onlar audit fəaliyyətinin etik prinsiplərinə riayət etməli, auditin standartlarının tələblərinə uyğun yoxlamalar aparmalıdırlar. Beləliklə, daxili audit xidmətinin işi müəssisənin daxili rəqlament sistemə, həmçinin şəxələnmiş planlar sistemə əsalanmalıdır. Sadalanan sənədlərin tərkibi əhəmiyyətli dərəcədə müəssisənin fəaliyyət istiqamətindən, onun strukturundan, strateji məqsədindən asılı olaraq digər müəssisələrdən birbaşa köçürülmə ola bilməz. Daxili audit xidmətinin işi planlaşdırmanın təşkilindən başlayır. Planlaşdırma işin gözlənilən həcmi göstərilməklə auditin ümumi planının işlənilməsindən, auditin aparılma qrafiki və müddətindən, həmçinin yoxlanılan obyekt haqqında obyektiv və əsaslandırılmış fikrin formalaşdırılması üçün audit prosedurlarının həcmi, növünü və ardıcılığını müəyyən edən audit proqramının işlənməsindən ibarətdir. Aydındır ki, daxili audit xidməti öz funksiyasını yerinə yetirmək üçün müəssisənin spesifik fəaliyyətini, onun strukturunu, nəzarət obyektini yoxlanacağı suallarını, qanunvericiliyi və normativ-aktları, yaxşı bilən kvalifikasiyalı və inanılmış mütəxəssislərdən kompleksləşməlidir. Bununla əlaqədar rəhbər və daxili audit xidmətinin aparıcı mütəxəssisləri vəzifəsinə audit yaxud profesional mühasib-ekspert attestatı olan mühasibatlıq və iqtisadçı iş təcrübəsi olan yüksək kvalifikasiyalı mütəxəssislərin təyin olunması məqsədə uyğun hesab olunur [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52].

Daxili audit xidməti daxili audit xidməti haqqında qanunun müddəalarına əsasən fəaliyyət göstərir. Bu bölmə strukturlarının işinin təşkili, öhdəçiliyi, hüququ, hüquqi müddəalarını formalaşdırın qaydalarını müəyyənləşdirən vacib hüquqi aktdır. Bu sənəd xüsusi təşkilati statusu, müstəqillik və təcrid olunma

xidməti təmin olunmasına imkan yaradır. Daxili audit xidmətinin yaradılmasında təşəbbüskarın kim olmasından asılı olaraq, müddəalar cəmiyyətin icrası orqanı (baş direktor) yaxud icraçı orqanın qərarı ilə (direktorluq, baş idarə), yaxud da səhmdarların ümumi iclasının əmri ilə təsdiq olunur. Müəssisənin daxili auditinin səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə onun təşkilindən asılıdır. Daxili audit xidmətinin yaradılması haqqında qərar qəbul olunarkən, məqsəd və vəzifələrin dəqiq müəyyən olunmalı, həmçinin daxili auditlərin fəaliyyətini reqlamentləşdirilməlidir. Daxili audit xidmətinin hər bir əməkdaşı üçün qarşılıqlı əlaqə prosedurunun optimallaşdırılması məqsədi ilə vəzifə təlimatının hazırlanması vacibdir [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

1. Ümumi müddəalar: struktur bölmələri işarələnməklə vəzifələrin tam adı; işçi bilavasitə kimə tabe olmalıdır; vəzifəyə təyin olunma və vəzifədən azad olunma qaydası; normativ, metodiki və digər sənədlərin siyahısı (bu sənədlərlə işçi təyin olunmuş vəzifədə istifadə edir); kvalifikasiya tələbləri (təhlil səviyyəsi, iş stajı); xüsusi biliyə münasibətdə işçiyə qoyulan tələblər.

2. Vəzifə öhdəçilikləri. İşçinin vəzifəsinin konkret məzmunu müəyyənləşdirilir, işçinin verilmiş vəzifədə yerinə yetirəcəyi iş növü sadalanır, yerinə yetirilən fəaliyyətin xarakteri.

3. Hüquqi. İşçinin öhdəçiliyində həvalə olunmaların yerinə yetirilməsini təmin edən hüququ müəyyənləşdirilir.

4. Məsuliyyət. İşin qiymətləndirmə kriteriyası və işçinin peşə məsuliyyəti ölçüsü ilə müəyyənləşdirilir.

Auditin təcrübəsi (praktikası) göstərir ki, o müəssisələrdə ki, daxili audit xidməti yaradılmışdır və səmərəli fəaliyyət göstərir, əmlakın qorunması səviyyəsi, resurslardan istifadə, mühasibat uçotunun təşkili və hesabatlığın etibarlılığı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Daxili audit, xarici audit qədər diqqət olunmasını istəyir. Onun hüquqi təminatının bütün səviyyələrdə təkmilləşdirilməsi vacibdir: audit haqqında Qanunda dəyişikliyin aparılması vacibdir; onda daxili auditin anlayışı və xüsusiyyəti bölməsi əlavə olunmalı, həmçinin beynəlxalq standartlar əsasında daxili auditin profesional təcrübəsini qəbul etmək lazımdır; daxili auditin

işinin qiymətləndirmə kriteriyası həm onun işi təklif olunan standartta, həm də audit fəaliyyətinin digər standartlarına uyğun olmalıdır. Hesabatın müəyyən olunmuş formasında müstəqil olaraq dəyişikliklər düzəlişlərin aparılması, qoşulub düzəldilməsi, tekstə və rəqəmlərə əlavələrin olması yoxlanılır. Hesabat formasında uyğun müəssisənin adı təsisçi sənədinə olaraq tam yazılır. Sonra forma üzrə hesabatın düzgün doldurulması yoxlanılır və hesabat yoxlaması aparılır, yəni yekun göstəricilərin riyazi hesablanması düzgünlüyü yoxlanılır. Keyfiyyət auditi – audit şəhadətnaməsinin alınmasının müstəqil, sistemqatik və sənədləşdirilən prosesidir və audit kriteriyasına uyğun yerinə yetirilmə dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə onların obyektiv qiymətləndirilməsidir (İSO 190011:2003 keyfiyyət menecmenti sisteminin və ekiliji menecment sisteminin auditi üzrə rəhbəredici göstərişlər). Bu tərif üzrə bir neçə aydınlıq gətirmək vacibdir [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52].

Birincisi, audit sistematik prosesdir. Buna görə onu müəssisədə müəyyən olunmuş planlaşdırılmış dövrlərdə aparmaq lazımdır. Əgər daxili audit keçirilirsə, (yəni, müəssisə öz-özünü yoxlayır), onda belə yoxlamanın aparılma periodunu (dövrünü) müəssisənin rəhbəri özü müəyyən edir. Əgər xarici audit aparılırsa, onda da onun dövrü sertifikatlaşdırma üzrə orqanın qaydalarına yaxud sifarişçinin qərarına görə müəyyənləşir.

İkincisi, “müstəqil” anlayışını belə başa düşmək lazımdır ki, auditi apan mütəxəssislər, onların apardığı işin nəticələrinə görə cavabdehlik daşıyırlar, yəni bunlar yalnız yoxlayıcıdırlar. Onlar yoxlayan işlərin keyfiyyəti müəssisənin personalın öhdəçiliyində olandır. Daxili auditin müstəqilliyi onların müəssisənin müxtəlif bölmələrindən seçilmələri ilə təmin olunur. Xarici auditin müstəqilliyi onlar yoxladığı müəssisənin keyfiyyət sisteminin işlənməsi və tətbiqində iştiraklarının olmaması ilə təmin olunur.

Üçüncüsü, audit sənədləşdirilən proses olduğundan, onun mərhələləri və onun aparılma qaydası, auditə qoyulan tələblər və onun alınan nəticələri sənədləşdirmə ilə təqdim olunmalıdır. Auditin aparılmasına şahidlik kimi işlərin yerinə yetirilməsinin hesabatı, faktları və sənədləri çıxış edə bilərlər.

Dördüncüsü, yoxlamanın auditin sənədləşdirilmiş şərti ilə aparılması vacibdir. Auditin sənədləşdirilmiş şərti sənədlərin tələblərindən ibarətdir (daxili və xarici standartlar. Deməli, auditin sənədləşdirilmiş şərti kimi yoxlamaya məruz qalan (cəlb edilən)) tələbləri təqdim edən müxtəlif normativ sənədləri qəbul etmək olar. Auditin razılaşdırılmış şərti auditin tərəflərin bu şərti qəbul etməsi ilə təmin olunur.

Auditin keyfiyyət sistemində, məhsullarda və xidmətlərdə, müəssisələrin texnoloji proseslərində uyğunsuzluğun yaranma səbəbinin aşkarlanmasına istiqamətlənməsidir. Bax elə bundan da auditin əsas məqsədi ortaya çıxır-proseslərdə və keyfiyyət sistemlərində, məhsulda və xidmətdə uyğunsuzluqların aşkarlanmasına imkan verən obyektiv məlumatların toplanması. Əsas məqsəddən irəli gələrək, auditin vəzifəsi müəyyən olunur [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

-auditin aparılması vaxtı keyfiyyət menecmenti sisteminin nəticəliliyinin və fəaliyyətinin müəyyən olunması vacibdir. Yəni, auditin gedişində müəssisədə keyfiyyət sisteminin tətbiq dərəcəsi təyin olunur, bu sistem işləyirmi və müəssisənin əsas fəaliyyəti üzrə vacib olan nəticələrə nail olmağa keyfiyyət sistemi kömək edirmi;

-audit keyfiyyət sisteminin səmərəliliyi haqqında məlumat verməlidir, yəni audit göstərməlidir ki, keyfiyyət sistemi bütöv bir sistem kimi işləyirmi, yoxsa bu sistemin ayrı-ayrı elementi işləyir, qalan bütün tələblər formal yerinə yetirilir yaxud da heç biri yerinə yetirilmir;

-standartlara və keyfiyyət menecmenti sisteminin prosedurlarına uyğunluq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi vacibdir, yəni, audit göstərir ki, müəssisədə işlər keyfiyyət sisteminin prosedurlarında müəyyənləşdirilmiş qaydalarla yerinə yetirilir. Real işlər və keyfiyyət sisteminin sənədlərində müəyyən olunmuş iş arasında fərq varmı;

-yerinə yetirilən işlərin keyfiyyətinin yoxlanması, yəni, auditin aparılması vaxtı müqavilədə yaxud texniki tapşırıqlarda müəyyənləşdirilmiş tələblərdəki işlərin nəticələrinin uyğunluğunu yoxlamaq olar.

Audit keyfiyyət menecmenti sistemində müəssisədə edilən dəyişikliyin

təsirini qiymətləndirməyə imkan verməlidir. Müəssisə heç bir vaxt bir yerdə qalmır, onların hər birində bu yaxud digər dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklər müxtəlif dərəcəliklərlə keyfiyyət sisteminə də təsir edə bilər. Keyfiyyət sisteminin auditini göstərə bilər ki, bu dəyişikliklər hansı formada keyfiyyət sistemində əks oluna bilər, keyfiyyət sistemindəki dəyişikliklər müəssisənin dəyişikliyinə uyğun gedir. Auditin aparılmasından alınan baş nəticə müəssisənin işində yaxşılaşdırılma üçün imkanların müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Buna görə auditin aparılmasının gedişində auditlərin müşahidə etdiyi obyektiv məlumatlar böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə bir məlumat yalnız o halda alınır ki, onda auditin kriteriyası və uyğunsuzluğun qiymətləndirilməsi qaydası daha daha dəqiqdir və müxtəlif hallandırmaları müsaidə etmir. Keyfiyyət menecmentində üç əsas audit növü istifadə olunur. Bu ondan asılıdır ki, auditin fəaliyyəti kimin marağındadır. Birinci daxili auditə, digər ikisi isə xarici auditə aiddir [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

- birinci tərəfin auditini;
- ikinci tərəfin auditini;
- üçüncü tərəfin auditini.

Birinci tərəfin auditini bu müəssisənin özü-özünü yoxladığı daxili auditdir. Əgər müəssisə öz keyfiyyət sistemində auditini aparılması üçün kənar müəssisələrə müraciət edərsə, onda bu auditdə birinci tərəfin auditini kimi qəbul olunur. Bundan başqa, müəssisə auditlərin aparılması üçün kənar mütəxəssisləri də cəlb edə bilər. Hər bir halda belə audit birinci tərəfin auditindən ibarət olacaqdır, çünki kənar mütəxəssislər və kənar təşkilatlar yoxlanılan müəssisənin maraqlarından çıxış edərək fəaliyyət göstərir.

İkinci tərəfin auditini, bu audit zamanı sifarişçi yaxud potensial sifarişçi özünə xidmət edənə (mal göndərənə yaxud iş verənə) yoxlayır. Bu halda auditin sifarişçisi yoxlanan müəssisənin özü yox, onun müştərisidir. Müştəri öz mal göndərəninə audit sifariş etməklə inamlı olmaq istəyir ki, malın göndərilməsi, işlərin yerinə yetirilməsi yaxud xidmətin göstərilməsi üzrə öhtəçiliyin yerinə yetirilməsini mal göndərən edə biləcəkdir. İkinci tərəfin auditini vəziyyətində sifarişçinin auditini

anlayışı müqavilə münasibətlərində tələbindən fərqli olaraq böyük əhəmiyyətə malikdir. Müştəri öz auditlərini yoxlama üçün potensial təchizatçıya göndərə bilər, kənar müəssisə ilə potensial təchizatçının auditinin aparılması üçün müqavilə bağlaya bilər. Bütün bu hallarda auditin sifarişçisi müştəridir. Belə halda ola bilər, müştəri təchizatçıya kənar müəssisə tərəfindən auditin aparılması haqqında vacib şərt qoyur, onda formal olaraq müqavilə münasibətlərindən irəli gələrək auditin sifarişçisi təchizatçı olur.

Üçüncü tərəfin auditini dedikdə auditin müstəail müəssisə tərəfindən alınması başa düşülür (keyfiyyət sisteminin sertifikatlaşdırılması üzrə orqan). Üçüncü tərəfin auditini müəssisənin keyfiyyət sisteminin sertifikatlaşdırılması məqsədilə aparılır.

Müəssisə öz keyfiyyət sistemini İSO 9001:2008 standartı üzrə sertifikatlaşdırmaya hazırladığı zaman müəssisənin sertifikatlaşdırmaya hazır olmasını yoxlamaq üçün adətən birinci tərəfin auditini aparır. Hər bir şeyin yerli-yetərli olduğu zaman üçüncü tərəfin auditini aparmaqla özünün keyfiyyət sistemini sertifikatlaşdırır. Yoxlama obyektləri üzrə müəyyən olunan auditin növləri. Keyfiyyət auditini müxtəlif istiqamətlərə malik ola bilər. Yoxlama obyektindən asılı olaraq audit aşağıdakılara bölünə bilər [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

- prosesə orientasiya olunmuş audit;
- məhsulə orientasiya olunmuş audit;
- sistemə orientasiya olunmuş audit.

Prosesə orientasiya olunmuş audit, bu işlərin yerinə yetirilmə prosesinin yaxud prosesin əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi prosesinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün nəzərdə tutulur. Bunun üçün belə auditin əsas məqsədi işin nəticələrinin tələb olunan keyfiyyətinin təmin olunması prosesinin qabliyyətinin yoxlanılmasından ibarətdir. Prosesə orientasiya olunmuş auditin gedişində əsas vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

- prosesə müəyyən olunmuş tələblərin riayət olunmasının yoxlanması, yəni auditin gedişində prosesin həyata keçirilməsinin vacib şərtinin yerinə yetirilməsi yoxlanılır (uyğun avadanlığın, personalın, resursun və s. olması);

-məhsuldarlığın parametrlərinin və prosesin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, məhsuldarlığın parametrlərinin nə qədər real olmasının qiymətləndirilməsi vacibdir və prosesin keyfiyyəti sənədləşdirmədə müəyyən olunmuş parametrlərə uyğundur (məsələn, prosesin kartında yaxud reqlamentdə);

-prosesin yerinə yetirilməsinin problemlə mərhələlərinin müəyyən olunması, yəni auditin gedişində prosesin elə sahəsi yaxud prosesin yerinə yetirilmə şərti aşkarlanır, onlar məhsulun zay olmasına yaxud prosesin məhsuldarlığının aşağı düşməsinə gətirib çıxarır;

-prosesin müəyyən olunmuş sxemə, sənədləşdirilmiş prosedurlara, normativ yaxud digər reqlamentləşdirici sənədlərə uyğunluğu yoxlanılır. Yəni, auditin gedişində sənədlərdə təqdim olunan real işə prosesin yerinə yetirilməsinin nə qədər qaydası uyğundur;

-proses üzrə müşaiyət edici sənədlərin fəaliyyətinin və məqsədəuyğunluğunun yoxlanması. Tez-tez belə olur ki, vaxt keçdikcə proses dəyişir, onun parametrləri və ayrı-ayrı əməliyyatların yerinə yetirilmə şərti dəyişir, müşaiyət edici sənədlər isə əvvəlki kimi qalır. Prosesin auditini dəyişikliyi yaxud ləğv olunmasını tələb edən sənədlərin aşkarlanmasına imkan verir.

Məhsula attestasiya olunmuş audit, bu məhsulun keyfiyyətinin yaxud işin nəticəsinin qiymətləndirilməsi üçün nəzərdə tutulan auditdir. Bu növ auditin əsas məqsədi məhsulun xarakteristikasının sabilliyini və onların müəyyən olunmuş tələblərə uyğunluğunu təsdiqləyən auditdir. Məhsula orientasiya olunmuş auditin

gedişində əsas vəzifələr aşağıdakılardır [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

-məhsulun keyfiyyətinə nəzarətin aparılması, yəni hazırlama aralığı mərhələsindən məhsulun bir neçə nümunəsi seçilərək götürülür və onlara nəzarət aparılır. Bu yoxlama daxili seçmə yoxlaması ilə birlikdə aparıla bilər;

-məhsulun hazırlanma prosesinin sabilliyinin yoxlanması, bir neçə vaxt ərzində bu prosesin işinin nəticələrinin yoxlanması hesabına həyata keçirilir. Məsələn, məhsulun qəbulu haqda qeyd üzrə, işin təhvil-təslim aktına, bu aktların iradlarına görə;

-məhsulun yaxud işin nəticəsinin müəyyən olunmuş tələblərə uyğunluğunun

yoxlanması. Bu yoxlamanın aparılması zamanı hazır məhsulun (işin nəticələrinin) parametrlərinin texniki tələblərdə yaxud müqavilələrdə müəyyən olunmuş parametrlərlə müqayisə həyata keçirilir.

Adətən belə yoxlamalar məhsulun daxili qəbul edilməsi yoxlamaları ilə birgə aparılır;

-müşayət sənədlərinin fəaliyyətinin və məqsədəuyğunluğunun yoxlanması. Bu yoxlama dəyişiklik və ləğvolunma tələb edən sənədlərin aşkarlanmasına imkan yaradır.

Sistemə orientasiya olunmuş audit, bu audit bütün keyfiyyət sistem işinin qiymətləndirilməsi üçün nəzərdə tutulur. Bu növ auditin əsas məqsədi müəssisənin keyfiyyət sisteminin işinin nəticəliliyinin və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Sistemə orientasiya olunmuş auditin gedişində əsas vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

-keyfiyyət sisteminin faktiki vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, yəni yoxlamanın gedişində keyfiyyət sisteminin tələbləri nə qədər tətbiq olunub, proseslər üzrə iş necə yerinə yetirilir və bu iş keyfiyyət sisteminin tələblərinə uyğundurmu;

-keyfiyyət sisteminin işində uyğunsuluğun aşkarlanması. Yoxlamanın gedişində keyfiyyət sisteminin hansı tələbləri yerinə yetirilmir, müəssisənin işində nə keyfiyyət sisteminə standartın tələblərinə uyğun deyildir;

-keyfiyyət menecmenti sisteminin tələblərinə əməkdaşların düzgün münasibətinin dəstəklənməsi. Yoxlama yalnız keyfiyyət menecmenti sisteminin tələblərinə uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi üçün yox, həm də keyfiyyət sisteminin sənədləşdirilməsi üzrə vacib işlərə onların diqqətinin yönəldilməsi üçün əməkdaşların treninqinin keçirilməsi məqsədilə aparılır;

-keyfiyyət sisteminin standartın tələblərinin keyfiyyət sisteminin təlimatına uyğunluğunun yoxlanması. Yəni, ISO 9000:2008 standartının tələbləri keyfiyyət menecmenti sisteminin işlənmiş sənədlərində nə qədər əks olunur;

-yaxşılaşdırıcı tədbirlərin yerinə yetirilməsinin yoxlanması (korrektətmə və xəbərdarətmə fəaliyyəti). Əvvəlki auditin vəzifələri üzrə işlənmiş olan yaxşılaş-

dırma üzrə tədbirlərin yerinə yetirilməsinin statusu yoxlanılır yaxud keyfiyyət sistemi işinin yaxşılaşdırılması üzrə ayrıca tədbirlər planından ibarətdir.

2.2. Keyfiyyət menecmenti sisteminin sənədləri

İxtiyari bir müəssisədə daxili audit üzrə işlərin təşkili üçün auditlərin keyfiyyət menecment sisteminin sənədləşdirməsinə buraxılışını təmin etmək vacibdir. Bu sənədlər müəssisələrdə bu və ya digər formada vardır. İxtiyari audit bu işlər üçün müəyyən olunmuş tapşırıq işlərinin, prosedurların, proseslərin uyğunluğunun yoxlanması prinsipinə görə öz iş fəaliyyətini qurur. Keyfiyyət menecmenti sistemi olan müəssisədə yaxud onun yaradılmasını istəyən müəssisə keyfiyyət menecmenti sisteminin sənədləşdirilməsini düzgün yaratmağa borcludur. Bu sənədləşdirməyə aşağıdakılar aiddir [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

- keyfiyyət sahəsində siyasət;
- keyfiyyət sahəsində məqsəd;
- keyfiyyət üzrə rəhbərlik;
- keyfiyyət sisteminin 6 vacib proseduru;
- keyfiyyət üzrə izahlı yazı.

Keyfiyyət sahəsində siyasət müəssisənin strateji sənədlərindən biridir. Bu sənədlərdə əsas iş prinsipi və keyfiyyət sahəsində sistemin inkişafının əsas prinsipləri müəyyən olunmuşdur. Bir qayda olaraq, keyfiyyət sahəsində siyasət deklorativ sənəd kimi təqdim olunur. Lakin, hər bir deklorasiya, siyasətdə bəyannamə deklorasiyadır. Göstərilən realizasiya üzrə konkret məqsədə, plana və fəaliyyətə bölünür. Elə burada da keyfiyyət sahəsində siyasətin birbaşa əlaqəsi ortaya çıxır. Keyfiyyət sahəsində siyasətin təyinatı. Keyfiyyət sahəsində siyasət müəssisənin inkişaf istiqamətini verir. Bu sənəddə müəssisənin rəhbərliyi əsas prioriteti açıq bəyan edir. Bu bəyannamə bütün maraqlı tərəflərin dəstəklənməsidir (istehlakçılar, əməkdaşlar, təchizatçılar və s). hətçinin, bu sənəddə göstərilir ki, müəssisənin rəhbərliyi bəyan edilmiş prioritetlər üzrə nə etməyi və nəyi həyata keçirməyi istəyir. Keyfiyyət sahəsində siyasət “açıq” tipli sənəddir. Buna görə

onun məzmunu tez-tez lozinq kimi səslənir. Amma keyfiyyət sahəsində siyasətin bütün lozinqi bu məqsədlərə nail olmaq üzrə konkret məqsəd və planlarla tərtib olunmalıdır. Bundan irəli gələrək keyfiyyət sahəsində siyasətin əlavə bir təyinatıda ortaya çıxır-bu müəssisənin imicinin yaradılmasıdır. Belə hesab edilir ki, keyfiyyət sahəsində siyasətin sənəddə qeydiyyatı və açıq bəyanatı müəssisənin rəhbərinə dildə birini demək və işdə tamamilə digərini həyata keçirməyə imkan vermir. əlbəttə o halda ki, keyfiyyət sistemi sertifikat almaq xarakterinə formal olaraq yaradılmışdırsa, onda müəssisənin imici heç bir rol oynamır. Keyfiyyət sahəsində məqsəd-bu o sənəddir ki, onda keyfiyyət sahəsində müəssisənin hansı nəticələrə nail olmağı müəyyənləşdirilir. Keyfiyyət sahəsində məqsədlər siyasətin deklorasiyasının realizəsiyasına istiqamətlənməlidir, amma siyasətdən fərqli olaraq məhdud vaxt intervalında ölçmək və nail olması mümkün olan konkret göstəricilərə malik olmalıdır. Keyfiyyət sahəsində siyasət və məqsəd adətən ayrı-ayrı sənədlərdə verilir. Keyfiyyət sahəsində məqsədi siyasətin təşkilinə qoşmaq olar, amma bu halda keyfiyyət sahəsində siyasət iki hissədən ibarət olacaqdır. Aşiq və bağlı. Açıq hissə-bu deklorasiyadır, bağlı hissə isə müəssisənin konkret və ölçülən məsədləridir. Keyfiyyət üzrə rəhbərlik, müəssisənin keyfiyyət menecmenti sistemi tamamilə bu sənəddə yazılır. Daha doğrusu, keyfiyyət sistemi hansı formada təşkil olunmuşdur, o hansı struktura malikdir, keyfiyyət sistemi sənədləri hansı strukturdadır. İSO 9000:2005 standartında keyfiyyət üzrə rəhbərliyə aşağıdakı formada tərif verir. “Keyfiyyət üzrə Rəhbərlik müəssisənin keyfiyyət menecmenti sistemi müəyyən edən sənəddir”. Bu o deməkdir ki, keyfiyyət üzrə rəhbərlik o izahlı yazıdan ibarət olmalıdır ki, İSO 9001:2008 standartının tələblərini müəssisə hansı formada rezlize edir [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52].

Keyfiyyət üzrə rəhbərliyin strukturu, bir qayda olaraq standartın strukturunu təkrarlayır. Baxmayaraq ki, standartın strukturunu vacib olaraq təkrarla tələbi heç yerdə yoxdur. Hər bir müəssisə özü müəyyən edir, onun rəhbərlik sənədi hansı strukturda tərtib olunmalıdır. Altı vacib prosedur. İSO 9001:2008 standartının tələblərinə uyğun olaraq müəssisənin keyfiyyət sistemi sənədləşdirilməlidir. Bir qayda olaraq, keyfiyyət sisteminin sənədləşdirilməsi keyfiyyət sistemi prosedur-

larında həyata keçirilməlidir. Müəssisədə işlənən prosedurların ən minimumu standartın tələblərinə uyğun olaraq keyfiyyət üzrə rəhbərliyi və altı vacib proseduru özündə əks etdirir. İSO 9001:2008 standartı müəssisədən aşağıdakı altı vacib prosedurun işlənməsini və tətbiq olunmasını tələb edir [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

- sənədlərlə idarə etmək;
- keyfiyyət üzrə yazının idarə edilməsi;
- məhsulun uyğunsuzluğunun idarə edilməsi;
- daxili auditin aparılması;
- korrektətmə tədbirlərinin aparılması;
- xəbərdaredici tədbirlərin aparılması.

Sənədlərlə idarəetmə proseduru müəssisənin formal sənədləşdirilməsinin təmin olunması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu prosedura müəssisədə onlardan rəsmi istifadə olunana qədər sənədlərin yaradılması, təhlili və yoxlanması məsələlərini, müəssisədə istifadə olunan sənədlərə təkrar baxılmasını aktualaşdırılmasını, fəaliyyətdə olan sənədlərdə hər hansı dəyişikliyin qeyd olunması və sənədlərin işarələnməsi qaydasını reqlamentləşdirir. Bundan başqa, sənədlərlə idarə edilməsi prosedurunda müəssisədə sənədlərin yayılması və yığışdırılma qaydası, həmçinin köhnəlmiş sənədlərin qeydiyyatının dəqiq aparılması vacibdir. Prosedurada qeydiyyat və xarici mənşəli sənədlərlə davranma qaydasının əks olunması vacibdir. Məsələn, normativ sənədlərlə, standartla, sifarişçinin müqavilələri və s. Keyfiyyət haqqında izahlı yazının idarə edilməsi prosedurası – bu prosedura keyfiyyət sisteminin işinin sənədli məlumatları ilə davranma qaydasını reqlamentləşdirir. Keyfiyyət haqqında izahlı yazının idarə edilməsi proseduru yazının düzgün qeydiyyatı və yazılarla idarəetmə vasitələrini (məsələn, yazını kağızda yaxud elektron formada aparmaq olar), keyfiyyət haqqında yazının zədələnməsi halında onların qorunmasını, müdafiəsini və bərpasını özündə əks etdirməlidir. Bundan başqa, keyfiyyət haqqında yazıların saxlanma müddətini, yığışdırma və ləğvolunma qaydasını müəyyən etməlidir. Məhsulun uyğunsuzluğunun idarə edilməsi proseduru əgər müəssisənin işinin

gedişində uyğunsuzluq yarandığı halda kim və necə fəaliyyət göstərməlidir? Standartda məhsulun uyğunsuzluğu dedikdə yalnız məhsul yox həm də xidmət və digər işlərin nəticələri başa düşülür. Məsələn, müqavilə şəbəkəsinin işinin nəticəsi müqavilənin hazırlanmasıdır. Bu halda məhsulun uyğunsuzluğunun idarə edilməsi prosedurunda müqavilədə yarana biləcək uyğunsuzluq müəyyən olunmalıdır və uyğunsuzluq müşahidə olunan zaman necə fəaliyyət göstərilməlidir. Korrektəedici fəaliyyətin proseduru – bu prosedura müəssisənin məhsulu (xidməti), prosesi və keyfiyyət sistemi ilə əlaqədar uyğunsuzluğun ləğvi üzrə aparılan işlərin qaydalarının reqlamentləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Korrektəedici fəaliyyətin aparılması qaydası uyğunsuzluğun aşkarlanmasının təhlili, səbəbin və onun yaranmasının müəyyənləşdirilməsini, uyğunsuzluğun ləğvi üzrə fəaliyyətin işlənməsini, qəbul olunmuş fəaliyyətin nəticələrini yazılışını və qəbul olunmuş fəaliyyətin nəticələrinin təhlilini özündə əks etdirməlidir. Xəbərdaredici fəaliyyətin proseduru, əgər korrektəedici fəaliyyət proseduru uyğunluq yarandığı halda müəssisə necə fəaliyyət göstərməli olduğunu göstərsə onda bu prosedura uyğunsuzluğun yaranmasının qarşısının alınması üçün fəaliyyəti müəyyənləşdirir. Prosedurada mümkün uyğunsuzluğun müəyyənləşdirilməsi metodları, uyğunsuzluğun yaranmasının buraxılmaması üzrə fəaliyyətin işləmə qaydasını, qəbul olunmuş fəaliyyətin nəticələrinin yazısının aparılma qaydasını və xəbərdaredici fəaliyyətin yerinə yetirilməsinin nəticələrinin təhlilinin müəyyən olunması vacibdir. Daxili auditin aparılması proseduru-bu prosedurada daxili auditin təşkilinin qaydası, auditlərə tələblər, metodlar, kriterlər və auditlərin istifadə olunması sahəsində təmizlik müəyyənləşdirilməlidir. Həmcinin, auditin aparılması zamanı işlənən sənədlərin tərkibi və auditin nəticələrinin emalının qaydasının müəyyənləşdirilməsi vacibdir. İS)9000:2005 standartı keyfiyyət sisteminin xüsusi növ sənədləri kimi keyfiyyət üzrə yazıları müəyyən edir. Bu növ sənədlərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu sənədlər hər hansı fəaliyyətin yerinə yetirilməsi faktını təsdiq edir və bu faktın qeydiyyatı anında öz statusunu dəyişir. Məsələn, nəzarətin nəticələrinin qeydiyyatı üçün nəzərdə tutulmuş boş forma keyfiyyət sisteminin adi sənədlərindən biridir. Bu forma nəzarətin nəticələri ilə

doldurulduğu an (forma dolduruldu) öz statusunu dəyişir və keyfiyyət üzrə yazıya çevrilir. İSO9001-2008 standartında keyfiyyət üzrə yazının minimal tərkibi müəyyənləşdirilmişdir. Bunlar müəssisəyə uyğun gəlməlidir. Vacib olduğu halda keyfiyyət üzrə yazıların bu tərkibi müəssisənin özü tərəfindən genişləndirilə bilər [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52].

2.3. Auditin aparılma metodikası

Sorğu məlumatın toplanmasında ən vacib vasitələrdən biridir. Auditlər sorğu aparması zamanı aşağıdakıları diqqət mərkəzində saxlamalıdırlar [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52].

-sorğunun auditin fəaliyyət sahəsinin daxili məsələlərinin həllini yaxud fəaliyyətini həyata keçirən bölmələrdə və onlara uyğun səviyyəli şəxslərdən aparılması vacibdir:

-sorğunu adi iş vaxtı aparmaq lazımdır ki, elə oradaca adi iş yerində işçidən soruşula bilinsin;

Çox vacibdir ki, soruşulan şəxsə auditə və auditedən sonra rahat olsun. Bunun üçün aşağıdakılara riayət olunmalıdır;

-bu vaxt ərzində aparılan auditin və bütün yazıların səbəbini aydınlaşdırmaq;

-sorğunun öz işini yazması xahişi başlamaq lazımdır;

-istiqlətləndirici suallardan qaçmaq;

-nəticələri soruşulan şəxslə birlikdə təhlil edilməsi məsləhətdir;

-bütün soruşulanlara iştiraka və əməkdaşlığa görə təşəkkür etmək lazımdır.

Motivasiya və aktivləşdirmə müsahibə götürülən (sorğu aparılan) əməkdaşın fikrinin açıq söylənməsinin ən etibarlı qoludur. Dialoqun əməkdaşlıq nəticəliliyini o vaxt gözləmək olar ki, soruşan və soruşulan birgə işləməyə hazır olsunlar. Söhbətin məhsuldar aparılması hansısa monipolizasiya, nitqin gözəl olması və s.demək deyil. əsl məsələ söhbət edəcəyiniz şəxsin öz yerində dəstəkləməyindir. Bunun üçün aşağıdakılar gözlənilməlidir [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

-əvvəlcədən hazırlaşmaq;

- diqqət ayırmaq və dinləmək;
- ümumi nöqtə nəzəri axtarmaq;
- söhbətin motivini tapmaq və diqqətə qəbul etmək;
- ümumi marağı nəzərə almaq.

Auditin aparılması zamanı bütün söhbətin gedişində bu söhbətin aparılmasının idarə edilməsi audiddən tələb olunur. Yaxudda müxtəlif fəndlər istifadə oluna bilər:

- gərginliyi söhbətin zarafatyana başlaması ilə götürmək olar;
- belə söhbətə bütün iştirakçıları cəlb etmək olar;
- hər bir kəsə öz fikrini söyləməyə icazə vermək;
- bütün söylənlərin yekununu vurmaq;
- müəyyən növ məsələlərdən, suallardan kənarlaşmaq, məsələn alternativ:

Axı indicə siz bunları təsdiq etmirdiniz? Yaxud siz bunu indicə dediniz, yoxsa yox?

- sualları açıq və məqsədli yönəlmək lazımdır, məsələn:
hansı formada zəmanət verilir ki, ...?
proses necə tənzimlənir?

Bütün tip sualları cədvəl 6-də tapmaq olar.

Cədvəl 6. Sualların tipi və onların tərifləri

Sualların tipi	Təriflər və parametrlər
Bağlı	Bu sual “hə” yaxud “yox” cavabı verilir. “Sizin işdə bu sənədlərdən istifadə edirsiniz?”
Açıq	Tam cavabı nəzərdə tutan sual: “öz işinizdə hansı metodlardan istifadə edirsiniz?”
Yönəldici	Cavabı yönəldilən yaxud hansı zğcavabın məzmunu: “Siz fikirləşmirsizki bu belədir?”
Alternativ	Cavabı iki əks variant olan sual: “bu uyğunsuzluğun səbəbi ondadır yaxud bunda?”
Təsdiqləyici	Təstiq tərkibli sual “yəni bu halda başqa cür ola bilər?”

Aydınlaşdırıcı	Aydınlıq gətirilməsi lazım olan sual: “siz aydınlaşdırıcı bilməzsiz ki, Siz nəyi nəzərdə tutmusuz?”
Çətinləşdirici müraciət	Müraciətdə sədd yaradacaq sual: “yəni Sizi xəbərdar etməyiblər ki, bunu etmək olmaz?”

Suallar söhbətin aparılmasında vacib, köməkçi vasitədir. Sualın qoyulmasının məqsədi həmişə informasiya alınmasından ibarətdir. Sualları açıq və bağlı qruplara bölmək mümkündür [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

-açıq suallar həmsöhbəti danışmağa sövq etdirir. Onlara eyni formada cavab vermək olmaz. Həmsöhbət öz cavabını ətraflı formalaşdırmalıdır. Belə suallar söhbətin başlaması üçün və mövzuya giriş üçün ideal hesab olunur.

Açıq sualların nümunələri: nə?, nəvaxt?, harada?, necə?, kim?, və s.

-bağlı suallar – bu elə tip suallardır ki, onlara həmsöhbət konkret olaraq qısaca şəkildə “hə” yaxud “yox” deyə cavab verə bilər. Bağlı suallar, adətən söhbətin sonunda verilə bilər. O vaxt ki, söhbətin konkret detallarını müəyyənləşdirmək tələb olunur.

Bağlı suallardan nümunələr: “Bu sizin məsuliyyətinizdir?”, “Siz bununla razısınız?”, “bu neçəyədir?” və s.

Digər növ suallarda mövcuddur:

-konkret predmetə aid olan birbaşa suallar;

-dolayı suallar, adətən müəyyən strategiyanı güdür, məsələn, sual-tələ, ikili suallar. Bu sualları çəşdirmə məqsədi ilə verirlər. Buna görə də tez-tez mənfi cavablar verilir.

Bunlarla yanaşı sualın formasına və onun təsirinə görə sonralar bölünən suallar da mövcuddur.

Bu fəsildə audit fəaliyyətinin nəzəri əsasına baxılmışdır. Bundan başqa onunla bağlı müxtəlif suallara da baxılmışdır:

-keyfiyyət menecmenti sistemində auditin növləri;

-keyfiyyət menecmenti sistemində auditin sənədlərinin strukturu;

-auditin aparılma metodikası.

Burada biz aydınlaşdırdıq ki, keyfiyyət auditi – audit şəhadətnaməsinin alınmasının müstəqil sistemətik və sənədləşdirilmiş prosesdir. Bundan belə çıxır ki, onun aparılması planlaşdırılmış periodlarla olmalıdır. Əgər daxili audit həyata keçirilirsə, onda yoxlamanın periodunu müəssisənin rəhbəri özü sərbəst olaraq müəyyən edir. əgər xarici audit aparılırsa, onda onun periodu sertifikatlaşdırma üzrə orqanın yaxud sifarişçinin qaydaları üzrə müəyyən olunur. “Müstəuil” anlayışına ayfınlıq gətirildi. Müstqillik müəssisənin müxtəlif bölmələrindən auditlərin seçilməsi ilə təmin olunur. Təsdiq etdik ki, audit sənədləşdirilən prosesdir. Auditin bütün mərhələləri, aparılma qaydası, tələbləri və onun nəticələri sənədlərdə əks olunmalıdır. Auditlər auditin sənədləşdirilmiş şərti üzrə aparılmalıdır. Auditin sənədləşdirilmiş şərti kimi yoxlamaya məruz qalacaq tələbləri təqdim olunan sənədlər qəbul olunmuşdur. Keyfiyyət məruzqalacaq tələbləri təqdim olunan sənədlər qəbul olunmuşdur. Keyfiyyət auditi yaranan uyğunsuzluğun səbəblərinin aşkarlanmasına istiqamətlənmişdir. Auditin məqsədi aşkarlamaya imkan verən obyektiv məlumatların toplanmasıdır. Keyfiyyət menecmenti sisteminin strukturunda aydınlaşdırdıq ki, müəssisələrdə keyfiyyət menecmenti sisteminin sənədlərinin düzgün yaradılması vacibdir. Bu sənədlər toplusun keyfiyyət sahəsində siyasət, keyfiyyət sahəsində məqsəd, keyfiyyət üzrə rəhbərlik, keyfiyyət sisteminin 6 vacib proseduru və keyfiyyət üzrə yazı aiddir. Auditin aparılmasının metodikasında informasiyanın alınmasının əsas üsulu sorğu işlənmişdir və onun necə düzgün aparılması öyrənilmişdir. Hansı sualları vermək olar, hansı suallardan qaçmaq lazımdır. Bu sualları necə və nə vaxt vermək, söhbətin düzgün aparılması metodu açılmışdır. Aydınlaşdırıldı ki, söhbətin uğurlu aparılması – bu fokus deyil. Bunun üçün nə etmək lazımdır. əvvəlcədən hazırlaşmaq, həmsphətə diqqətlə baxmaq və onun marağını nəzərə almaq lazımdır. Auditin aparılması zamanı audidən bu söhbətin idarə olunması tələb olunur. İşgüzar söhbətə bütün iştirakşılary cəlb etməyə çalışmaq lazımdır və onların hər birinə imkan vermək lazımdır ki, öz fikirlərini ifadə edə bilsinlər. Müəyyən suallardan qaçmaq lazımdır [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52].

Fəsil III. AUDITIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

3.1. Auditin səmərəliliyinin təhlili

Inkişaf etmiş ölkələrdə müəssisənin sahibkarları və idarə edən personalı daxili auditə daha çox diqqət ayırırlar. Respublikada hal-hazırkı vaxtda daxili audit peşə və qanunvericilik aspektindən baxsaq aşağı səviyyədədir. Daxili auditin əhəmiyyəti hələdə biznes adamları tərəfindən tam ölçüdə qiymətləndirilməmişdir. Müəssisənin fəaliyyətinin həcmi yüksəldikcə, idarəetmə hədlərinin razılaşdırılması və koordinasiyası ilə əlaqəli tez-tez suallar yaranır. Rəhbəredici personal tərəfindən idrəedilmənin müxtəlif halqalarında nəzarət çətinləşir, bunun nəticəsində iş xətalarının və işçilərin gərginlikləri atma ehtimalı böyüyür. Bununla əlaqədar daxili auditin əsas məqsədi idarəetmənin bütün səviyyəsində bütün növ fəaliyyətin səmərəliliyinin təmin edilməsindən, müxtəlif məsələlər üzrə nəzarət informasiyasında idarəetmə orqanlarının tələblərinin məmnunluğundan, həmçinin müəssisənin və onun sahibkarının əmlak maraqlarının qanuni müdafiəsindən ibarətdir. Müəssisədə daxili audit xidmətinin əsas funksiyası aşağıdakılardan ibarətdir [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

- müəssisənin idarəetmə sisteminin və onun əlaqələrinin ayrı-ayrı elementlərinin yoxlanılması;
- aşkar olunan çatışmazlıqların ləğvi üzrə təkliflərin işlənməsi;
- müəssisənin daha səmərəli istifadə edilməsi üzrə təkliflərin işlənməsi;
- müəssisənin personalına və sahibkarlarına təşkilati və idarəetmə, hüquq və təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili məsələləri üzrə məsləhətlərin verilməsi;

Müəssisənin müxtəlif fəaliyyət sahəsinin ekspekt qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi.

Səmərəliliyin təhlili üçün keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin hamısından istifadə etmək lazımdır. Onlar daxili auditin aparılmasının keyfiyyətini, həmçinin daxili auditin fəaliyyətinin nəticəliliyini müəyyən etməyə imkan verir. Hər bir müəssisə daxili audit xidmətinin fəaliyyətini səmərəlilik kriteriyasını özü üçün özü

müəyyən edir. Göstəricilərin tərkibini və məqsədli əhəmiyyətini rəhbərliklə razılaşmaqla daxili audit xidmətinin rəisi müəyyən edir. Bu zaman əsas sifarişçilər (direktorlar şurası və yüksək icraçı rəhbərlik) üç-beş göstərici üzrə daxili audit xidmətinin fəaliyyətini qiymətləndirə bilər. Daxili audit xidmətinin rəhbəri göstəricilərin böyük miqdarına görə başçılıq etdiyi xidmətin fəaliyyətini qiymətləndirə bilər. Daxili audit xidmətinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi periodunun prosedurası ilə yanaşı onun işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi proqramını həyata keçirməlidir. Onun əsas issəsindən biri daxili audit xidmətinin hər bir əməkdaşının işinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və nəzarət prosedurasından ibarət olacaqdır. Xidmətin rəhbəri daxili auditin işinin keyfiyyətinin daxili nəzarətinə xüsusi diqqət ayırmalıdır. Çünki, xüsusi ilə b aspekt daxili audit xidmətinin fəaliyyətinin bütövlükdə səmərəliliyinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Müəssisənin bu struktur bölməsinə auditin keyfiyyətinə daxili nəzarət sisteminin formalaşdırılması vacibdir. Bu sistem ilkin, cari və sonrakı nəzarəti həyata keçirəcəkdir. İlk nəzarət daxili auditin planlaşdırılması mərhələsində həyata keçirilir. İcraçıların işinə cari daxili nəzarətə əsas göstəricilərin elementləri və yerinə yetirilən işlərin yoxlanması daxildir. Sonrakı nəzarət hər bir auditin yerinə yetirilmiş işlərin yoxlanmasından ibarətdir [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52].

3.2. Auditin səmərəliliyinin qiymətləndirmə kriteriyası

Daxili auditin səmərəliliyinin müəyyən olunması məsələsi o qədər də asan deyildir. Çünki;

- nəticə heç vaxt miqdarca ölçülmür;
- səmərəlilik yalnız auditlərin özündən deyil, əhəmiyyətli dərəcədə auditin sifarişçinin sonrakı fəaliyyətindən asılıdır;
- qiymətləndirmədə subleyktivlik rol oynayır.

Müəssisədə daxili audit bölməsinin daha da səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün, onun xidmət haqqında müddəalara görə reklamnetləşdirmək lazımdır. Reklamnet müəssisənin idarə edilməsi sistemində daxili auditin yerini, onun

məqsədini və vəzifələrini, müstəqilliyini, məsuliyyət və müəssisənin digər fəaliyyətdə olan ölmələri ilə münasibəti, səlahiyyətini, fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasını və tənzimlənməsini müəyyən edəcək. Öz işinin koordinasiyası üçün daxili audit xidmətinə plan və iş qrafiki işlənməlidir. Bunlar həm bütövlükdə xidmət üçün həmdə orada çalışan hər bir mütəxəssis üçün tərtib olunmalıdır. Daxili audit öz fəaliyyəti prosesində audit yoxlamaları sualları üzrə müəyyən olunmuş metodiki təminatla malik olması vacibdir. Metodiki təminat yoxlamaların müəyyən fənd sistemini və proseduru, qanuniliyi və əsaslandırmanı, tamlığı və öz vaxtında olmasını, əməliyyatın etibarlılığını və reallığı özündə əks etdirməlidir. Müəssisənin rəhbərliyi daxili audit xidməti ilə sıx əlaqədə olur. Deməli, vəzifəli şəxslər yoxlama prosesində bilavasitə iştirak edirlər və onun nəticələrini öz fəaliyyətlərində istifadə edirlər. Buna görə də onların aktiv iştirakı müəssisədə daxili auditin səmərəli fəaliyyəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Daxili audit yoxlamasının nəticələrinin qiymətləndirilməsində vacib moment aşkar olunan və gələcəkdə yarana biləcək pozuntu və problemlərin ləğvi üzrə təkliflərin işlənməsindən ibarətdir. Yoxlamanın keyfiyyət tərəfini onun tamlığı, dəyəri və səmərəliliyi xarakterizə edir. İqtisadi səmərə mühasibatlıq və vergi hesabatlarında düzəlişlərin vaxtılı-vaxtında edilməsi pozuntusunun xəbərdarlığı vasitəsilə nail olunur. Bu isə vergi sanksiyalarının azalmasına yaxud da aradan çıxarılmasına gətirib çıxarır [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52].

Daxili auditin fəaliyyətinin əsas səmərəli şərti onun audit standartları, norma və rəhbərlik sənədləri ilə reqlamrlaşdırılmasıdır. Standartlar auditin aparılmasına, auditlərin hesabatının növünə, metodologiya məsələlərinə, audit peşəsinin nümayəndələrinin baza prinsipinə auditin aparılması şərtindən asılı olmayaraq ümumi yanaşmanı müəyyən edir. Xarici auditin bir çox standartlarını daxili auditlər tərəfindən istifadə oluna bilər, məsələn, auditin planlaşdırılması, auditlərin təsdiqi, fəaliyyətin fasiləsizliyinin qəbul olunması və s. Amma standartın fərqli tərəfi də vardır. Məsələn, o müəssisənin səmərəli idarə edilməsinə kömək edir. Daxili auditin xidməti haqqında müddəaların köməyi ilə onun fəaliyyətinin (hüquq, öhtəçilik, və məsuliyyət) və konkret sahədə audit yoxlamasının aparılması vaxtı

digər bölmələrlə və mütəxəssislərlə qarşılıqlı əlaqənin tənzimlənməsini həyata keçirir. Daxili audit xidmətinin müddəaları auditin aparılması və yoxlama proqramının tərtib edilməsi zamanı əsas götürülür. Audit prosesində yaxud ondan sonra narazılıq vəziyyəti yarandığı halda auditə yerinə yetirilməsinin düzgünlüyünün təsdiqi üçün də o müddəalar əsas götürülür. Daxili auditin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələsi ən çətin həll olunanlardandır. Amma hər halda bu aspekt həm sifarişçi və həm də icraçı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Daxili audit xidmətinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin kəmiyyət ifadəsi ilə ölçülməsi heç vaxt mümkün olmur. Buna görə də belə qiymətləndirmə üçün onun həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət kriteriyaları ilə qiymətləndirilməsi vacibdir. Buna baxmayaraq daxili audit xidmətinin rəhbəri onun rəhbərlik etdiyi bölmənin işinə həm kəmiyyət və həm də keyfiyyət göstəricilərindən müəssisənin rəhbəri isə daha dar çərçivədə (6-7 göstəricilərə) istifadə etməklə qiymət vermək hüququna malikdir. Bunun üçün daxili audit xidmətinin işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin göstəricilər sistemi hər iki tərəfin marağını nəzərə almalıdır. Daxili auditin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı göstəricilər istifadə oluna bilər [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

- yoxlama planının yerinə yetirilmə faizi (planlaşdırılmış saya görə audit yoxlamaları periodunda faktiki yerinə yetirilənlər);
- dövr ərzində hər bir işçi nəzərə alınmaqla məsləhətlərin sayı;
- bölmələr üzrə və ümumilikdə auditin müəyyənləşdirilmiş müddətinə riayət olunması;
- auditin nəticələri üzrə auditlərin gəldiyi nəticələri əsaslandırın işçi sənədlərin yetərincə olması;
- yerinə yetirilən təkliflərin iqtisadi səmərəsi;
- auditlərin peşə səviyyəsi;
- auditlərin təsdiqlənmiş planının yerinə yetirilməsi;
- büdcəyə uyğun aparılan auditin sayı;
- kritik vacib audit təkliflərinin sayı;
- audit təkliflərinin yerinə yetirilmə faizi;

- sifarişçi tərəfindən daxili audit xidmətindən edilən xahişlərin tezliyi (sayı);
- audit sifarişçilərinin razılıq dərəcəsi.

Daxili audit xidmətinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsindən başa, onun işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə diqqəti artırmaq vacibdir. Daxili auditin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məsələləri müəyyən proqramın işlənməsi və realizasiya olunması vasitəsilə həll olunur. Onların çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərə aid etmək olar [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52].

- daxili audit xidmətinin əməkdaşlarının müstəqillik tələblərinin, bilmələri və bacarıqları, düzgünlüyü və obyektivliyin riayət etmələrinin qiymətləndirilməsi;

- profesional əməkdaşa tapşırığın verilməsi (kvalifikasiyası bu tapşırığın xarakterinə uyğundur);

- müəyyən olunmuş göstərişlə və keyfiyyət tələblərinə uyğun bütün növ işlərin yerinə yetirilməsi;

- daxili auditlərin və bütövlükdə daxili audit xidmətinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin rezervinin aşkarlanması;

- təcrübənin yaxud konkret vəziyyətlərdə biliyin çatışmamazlığı zamanı əməkdaşların əlavə məsləhətin alınması;

- hərtərəfli biliklərin alınması məqsədilə elmi-praktiki konferensiya və seminarlarda daxili auditin iştirakının təşkili;

- daxili audit xidmətinin işinin kənar strukturlar tərəfindən qiymətləndirilməsi. Bu strukturlar böyük hörmətə layiq olan xarici auditlər və məsləhətçilər ola bilər.

Daxili auditin işinin keyfiyyətinin daxili yoxlanmasına xidmətin rəhbəri xüsusi diqqət ayırmalıdır. Çünki bu aspekt bütövlükdə daxili audit xidmətinin fəaliyyətinin səmərəliliyinə köklü təsir edir. Müəssisənin bu struktur bölməsi ilkin, cari və sonrakı nəzarətləri həyata keçirəcək auditin keyfiyyətinə daxili nəzarət sisteminin formalaşdırılması vacibdir. İlkin nəzarət daxili auditin planlaşdırılması mərhələsində həyata keçirilir. İcraçıların işinin cari daxili nəzarəti əsas göstəricilərin elementləri və yerinə yetirilən işin yoxlanmasını özündə əks etdirir. Sonrakı nəzarət hər bir daxili auditin yerinə yetirdiyi işlərin nəticələrinin

yoxlanmasından ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, auditin keyfiyyətə nəzarətin daxili sisteminin olması zamanı daxili audit xidmətinin fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsinə yanaşma nəticəli olacaq və onun işinin təkmilləşdirilməsinə az dərəcədə olsada kömək edəcəkdir. Daxili audit xidmətinin fəaliyyətinə kompleks yanaşma müəssisədə bütün daxili nəzarət sisteminin yüksək səmərəliliyinin təmin olunmasına köməklik edəcək. Bu öz növbəsində xarici auditin aparılması zamanı riski və həmçinin ona çəkilən xərci azaldacaq. Daxili audit xidmətinin etibarlılığı və səmərəliliyi “yüksək”, “orta”, “aşağı” kimi qiymətləndirilə bilər. Bu qiymətləndirməni xarici audit həyata keçirir. Qiymətləndirmə prosesi bir neçə mərhələdən ibarət ola bilər: daxili audit xidməti ilə ümumi tanışlıq; onun etibarlılığının ilkin qiymətləndirilməsi və verilən qiymətin inanılmasını təsdiqləmək. Daxili audit xidməti ilə ümumi tanışlıq mərhələsində xarici audit daxili audit xidməti haqqında və daxili xidmət haqqında müddəada yazılan fəaliyyət miqyasında ümumi təsürat alır. Daxili nəzarət xidmətinin etibarlılığının ilkin qiymətləndirilməsi şəxsi metodika və fəndlər əsasında xarici audit həyata keçirir. Bu zaman xarici audit nəzərə alır ki, daxili audit xidmətinin etibarlılığının yoxlanılması üçün uçot və təsərrüfat sənədləşdirilməsini öyrənmək lazımdır [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52].

Daxili audit xidmətinin təsdiq olunması yoxlama prosesində həyata keçirilir. Müəssisənin daxili audit xidmətinə müəyyən olunmuş dərəcədə inanmaqla, yoxlamanın gedişində xarici auditlər müxtəlif metod və fəndlərdən istifadə etməklə onun etibarlılığının təsdiqlənməsi proseduru aparmalıdırlar. Daxili audit xidmətinin etibarlılığının xarici auditlərin qiymətləndirilməsi mərhələsində nəzarət proseduru ona aydınlaşdırılmasına yönəlməlidir ki, bu xidmət təsərrüfat əməliyyatlarının uçotunun gedişində yaranan kənarçıxmaların qarşısını necə alır, aşkar edir və xətalrı necə düzəldir. Daxili audit xidmətinin qiymətləndirilməsinin bütün mərhələləri xarici auditlərin işçi sənədlərində qeyd olunur. Bu zaman daxili audit xidmətinin etibarlılığına qiymət verilir və audit prosedurunun həcmnin planlaşdırılması zamanı onun inanılma dərəcəsi əsaslandırılır [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52].

3.3.Daxili auditin səmərəliliyinin statistik qiymətləndirilməsi

Daxili audit istehsal müəssisələrinin vəziyyəti və inkişafı haqqında obyektiv qiymətləndirilmənin yerinə yetirilməsinə, aparılan proseslərin yaxşılaşdırılması yollarının müəyyən edilməsinə, risklərin idarə olunmasının effektivliyinin yüksəldilməsi üçün təkliflərin hazırlanmasına, ayrı-ayrı aspektlərdə idarəetmənin optimallaşdırılmasına istiqamətlənmiş fəaliyyət növüdür [46-50].

Daxili audit istehsal müəssisələrinin daxili nəzarət sisteminin bir elementidir. Daxili audit xidmətinin yaradılmasında məqsəd aşağıdakı faktorlarla müəyyənləşdirilir[46-50]:

- müəssisələrin göstərdiyi fəaliyyətin həcmi;
- fəaliyyətin çoxşaxəliliyi;
- işçi personalın çox olması;
- müəssisənin rəhbərinin riskləri haqqında qərəzsiz informasiyanın alınmasına ehtiyac;
- digər nəzarətlərin təşkili.

Daxili auditin mexanizmlərinin olması və müəssisənin rəhbərliyi üçün müəyyən olunmuş vasitələrdən istifadə olunması yetətli deyildir. Müəssisədə proseslərin idarə olunması sisteminin məsul şəxslərinə və onun rəhbərliyinə müəyyən olunmuş nəzarət metodlarına ehtiyacı vardır. Bundan başqa, ayrı-ayrı tapşırıqlar üzrə operativ qərarın qəbul olunması və istifadə edilən idarəetmə metodlarının səmərəliliyini mütəmaddə olaraq qiymətləndirmək məqsədilə işçi personalın fikirlərinin praktikada təşkil olunması vacibdir [46-50].

Daxili audit xidmətinin iri müəssisələrdə yaradılması vacibdir, çünki bir sıra kiçik müəssisələrdə sahibkarlar və müəssisənin rəhbəri birbaşa iş prosesinə nəzarət edə bilər. Bundan başqa, daxili audit xidməti müəssisənin dayanıqlı inkişafı ilə bağlı yüksək cavabdehlik daşıyırlar. Daxili auditorların əsas vəzifələri müəssisəni aşağıdakı fəaliyyət sahələrində adekvat qiymətləndirməkdən ibarətdir [46, 50]:

- müəssisədə maliyyə-hüquqi və proseslər bölmələrinin səmərəliliyi;
- ümumilikdə daxili nəzarətin sisteminin təşkil olunması;

- ayrı-ayrı fəaliyyət növləri haqqında informasiyanın tamlığı və ehtibarlılığı;
- istifadə edilən qanun və normativ qaydalara uyğunluq;
- beynəlxalq standartların əsas müddəalarına uyğunluq.

Bundan başqa, daxili auditorlar müəssisənin rəhbərlərinin xüsusi göstərişlərini, o cümlədən mühüm problemlər üzrə daxili tədqiqatları yerinə yetirə bilər [46-50].

Aparılan daxili auditin səmərəliliyini qiymətləndirmək məqsədilə statistik metodun əsas müddəalarından istifadə etmək məsləhət görülür. Əsasən araşdırılan obyekt barədə tam və ehtibarlı informasiya toplamağa yönəən statistik nəzarətdir. Ona görə də məsləhət bilinən vəzifələrə uyğun olaraq yerinə yetirilən daxili auditin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədilə öncədən onu necə təşkil edilməsi və alınan nəticələr haqqında informasiya toplamaq lazımdır. Düşünürəm ki, insan faktoru müəssisənin ixtiyari bölməsində uğurlu işin aparılması üçün vacibdir. Ona görə də aparılan daxili audit sahəsindəki fəaliyyətlərin analizinə müvafiq təşkilatların cəlb olunduğu personalının təsviri ilə başlamaq olar. İşin səmərəliliyinin təmin olunması üçün daxili audit aşağıda nəzərdə tutulmuş tələblərə cavab verməlidir [46-50]:

- uyğun kadrlarla tam təmin olunması;
- lazım olan maddi və texniki resurslarla təmin olunması;
- kadrlara mütəmaddə təlimlərin keçirilməsi;
- daxili auditin yerinə yetirilməsi üçün metodların işlənməsi;
- daxili auditorlar qərəzsiz, müstəqil və obyektiv olmalıdır.

Daxili auditorların qərəzsizliyini, müstəqilliyinin və obyektivliyinin təmin olunması ayrı-ayrı səbəblərdən fəaliyyətlərinin vacib və çətin məsələsidir. Çünki, daxili auditorlar audit etdiyi müəssisənin işçi personalıdır, bu bölmə idarə edilir və həmin müəssisənin struktur bölməsi kimi maliyyələşdirilir. Bundan başqa, daxili auditorlar öz müəssisələrinin daxilindəki çatışmazlıqlar haqqında informasiyanı yalnız rəhbərliyə deyil, sahibkara da verməlidirlər ki, sonda maraqların toqquşması ortaya çıxmasın. Aparılan daxili auditorların yetərincəyə qədər obyektivliyinə və müstəqilliyinə nail olmaq məqsədi ilə maneələri yox etmək

etmək bir neçə edilir [46-50]:

- daxili auditi yerinə yetirən və hesabatın yazılmasına məsul olan bölmələrin işlərinin bölünməsi;

- bacarıqlı müstəqil ixtisasçıların daxili auditorların işinə nəzarət;

- daxili auditin yerinə yetirilməsi.

Daxili auditin aparılması zamanı obyektivliyi və müstəqilliyi qorumaq məqsədi ilə aşağıdakı bəzi hallardır əlavə tədbirlər görülür:

- daxili audit şöbəsinin rəyisi müəssisədəki personallar arasında yüksək mövqedə olmalı və böyük nüfuza malik olmalıdır;

- daxili auditorların hesabatı və görülən işlər icmal formada tərtib olunmalı və səlahiyyətli təşkilat yaxud orqanın rəhbərliyindən sərbəst bir mütəxəssis tərəfindən yoxlanılmalıdır;

- zərurət yarandığı halda daxili audit şöbəsinin adi personalları düşüncələrini müəssisənin icraçı direktoruna deyə bilərlər.

Daxili auditorların peçə ixtisası və mütəmadə olaraq onu yüksəltmək istəyi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu hal qoyulmuş tapşırığı öyrənmək üçün bir yoxlama proqramının tətbiqi məqsədəuyğundur. Bu proqramda üç qrupa bölünən normal sayda suallar nəzərdə tutulmalıdır: yönəltmə, ixtisasın tələblərinə uyğunluğu isbat edən və hesabat dövründə onların yerinə yetirdikləri işlərinin nəticələrini səciyələndirən məlumatlar [46-50]:

Girişdə suallar aşağıdakı sahələrdə informasiya almağa yönəldilmişdir:

- müstəqilliyin isbatı;

Etik qaydalarına uyğunluq;

- fəaliyyətdə olan audit standartlarına uyğunluq.

Yoxlama proqramının ikinci qrup sualları tərtib etmək məqsədi ilə uyğun vəzifəyə ixtisas tələblərini müəyyənləşdirən yerli aktlara nəzər salmaq vacibdir. Tələblərdə iş üzrə təlimatlar, əmək müqavilələri, insan resurslarının müxtəlif müddəaları göstərilməlidir. Məsələn, bunlar aiddir:

- ali peşə təhsili;

- əlavə xüsusi təhsil;

- öncül təlim və yenidən hazırlaşma;
- ixtisasa görə iş təcrübəsi;
- sertifikatının olmağı.

Daxili auditorların işinin nəticələrini səciyyə etmək məqsədilə kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarından istifadə olunmalıdır:

- aparılmış monitorinqin sayı;
- monitorinq iştirakçısının səviyyəsi;
- monitorinq olunan sualların mürəkkəblük səviyyəsi;
- cəlb olunan auditorun ixtisası;

Nəzəri biliklərin və monitorinqin praktik olaraq yerinə yetirilmə səviyyəsi;

- aparılan audit zamanı tapılan pozuntuların miqdarı və mənası;
- müəssisəni optimal hala gətirmək üçün verilən təkliflərin miqdarı və mənası.

Daxili audit şöbəsinin personalının statistik yoxlanması vaxtə əldə edilən informasiyalar statistik qruplaşdırma metodundan istifadə olunması əsasında sistemləşdirilməli və ümumiləşdirilməlidir. Belə metodun tətbiqi, müəssisənin personalının yaxud kənardan istifadə olunan daxili auditorun səviyyələtinin qiymətləndirilməsinə imkan verməlidir. Reyting müəssisədə maliyyə fəaliyyətlərini optimallaşdırmaq üçün daxili auditorların sənədlərini, eləcə də daxili audit şöbəsinin ümumi halda gördükləri işləri obyektiv qiymətləndirməyə imkan verməlidir. Bununla belə, reytingin bəli daxili auditorların mükafatlandırılması sistemini yaratmaq üçün istifadə oluna bilər. Reyting daxili audit şöbəsinin mütəxəssislərinin vəzifələrini qiymətləndirmək məqsədilə istifadə edilən bal şkalasının əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Düşünürük ki, yoxlama proqramında verilən sualların üçüncü qrupuna xüsusi diqqət ayrılmalıdır, ona görə ki bunlar ən vacibidir. Qoyulmuş birinci və ikinci qrupun sualları alternativ əsasın qiymətləndirilə bilər, belə ki, əgər müsbət cavab verilibsə bir nöqtə, yox mənfi cavab verilibsə, onda sıfır nöqtələri qoyulur. Yoxlama proqramının üçüncü sual qrupuna aid edilən şəxsi məsələlərə balları müəyyənləşdirmək üçün artan düzəliş parametrlərindən və parametrik olmayan qiymətləndirmələrin tətbiq olunması məqsədəuyğundur. Nəticədə müəyyən sayda bal daxili audit şöbəsinin personalının

reytinqini formalaşdırmağa və personalın səmərəliliyinin qiymətləndirməsinə imkan verir [46-50].

Daxili audit şöbəsinin səmərəliliyinin analizi ancaq personalın işinin qiymətləndirilməsi ilə qurtarmır. Bilavasitə daxili auditin yerinə yetirilməsi ilə bağlı ətraflı bir sıra məsələlərə baxılması və bu işlərin nəticələrinin müəssisənin texnoloji proseslərinin optimallaşdırılmasına görə qiymətləndirilməsi vacibdir. Daxili audit şöbəsinin funksional vəzifələrini qaydaya salmaq üçün əsas iki şərt təmin olunmalıdır [46-50]:

a) daxili auditorların apardıqları işin üçün hazırlanan proqramın müstəqilliyi, belə ki, daxili auditorları çatışmamazlıqlarının ortaya çıxarılmasından yayındırmaq məqsədilə audit prosesinə heç kim təsir edə bilməz;

b) əlaqə kanalının yaxud başqa imkanların olması, zəruri olduğu hallarda daxili auditorların ortaya çıxardıqları çatışmamazlıqlarla bağlı hesabat və ya başqa sənədlər formasında tərtib olunmuş işlərinin hesabatının maraqlı tərəflər tərəfindən ləğv etməmələri üçün.

Bundan başqa, daxili auditin səmərəliliyini analiz etmək məqsədilə onun sərhədlərinin mövcudluğunu nəzərə almaq vacibdir [46-50]:

- hesabat sistemi. Daxili auditin işinin nəticələri texnoloji prosesə cavabdeh olan müəssisənin rəhbərinə yox, müəssisənin səlahiyyətli şəxslərə təqdim olunmalıdır;

- daxili auditin həcmi. Manitorinqin həcmi daxili audit şöbəsinin rəhbəri səlahiyyətli şəxslərlə razılaşdırılması vacibdir, amma texnoloji prosesə cavabdeh olan şəxsin nəzarətində olmamalıdır;

- idarəetmə sistemi. Daxili audit şöbəsinin rəhbəri müəssisənin strukturunda idarəetmə sistemlərini yaratmamalıdır;

- kadrların dəyişdirilməsi. Daxili auditorların personalının formalaşması mərhələsində kadrların dəyişdirilməsi vacibdir. Daxili auditorların yoxlamada iştirakı bir çox səbəblərə görə məhdudlaşa bilər, yəni, müəssisənin vəzifəli şəxsləri ilə şəxsi münasibətlərin olmasına görə, fasiləsiz olaraq eyni və oxşar məsələlərin

təkrar-təkrar araşdırılması üzündən monitorinqin sistemdəki dəyişikliklərə diqqətsiz münasibətin olması;

- daxili audit şöbəsinin rəhbərinin təyin olunması. Daxili auditə təsirini yoxa çıxarmaq üçün müəssisə rəhbəri tərəfindən şəxsi qaydada aparılmamalıdır;

- daxili auditin yerinə yetirilməsi üçün razılaşdırılmış standartların olmaması. Xarici auditin standartından fərqli olaraq, fəaliyyətdə olan daxili audit standartları məcburi deyildir.

Daxili auditin işinin statistik qiymətləndirilməsi məqsədilə əsaslı prosedurları nəzərə almaq vacibdir. Onlar müəssisənin fəaliyyəti haqqında aşağıdakı sahələrdə etibarlı informasiya almağa istiqamətlənməlidir:

- texnoloji proseslərdən istifadənin etibarlılığı və səmərəliliyi;
- məlumat sistemlərinin işi;
- şəxsi iş əməliyyatlarının və onların tətbiqinin iqtisadi səmərəsinin öyrənilməsi.

Birinci istiqamətin monitorinqinin həyata keçirilməsi "3E: iqtisadiyyat, effektivlik, nəticəlilik" prinsiplial metodunun tətbiqini analiz etməkdir. Belə ki, bu sağlamlıq və maliyyə imkanlarından səmərəli istifadə olunma prosesində effektiv əlaqələnmənin olmasından bəhs edir. Maliyyə mənbələrinə qənaət etmək, daha az xərclə yetərincə maliyyə mənbəyin tapılmasını əhatə edir. Maliyyə qaynaqlarının paylanması səmərəliliyi ayrı-ayrı ehtiyatların daha az istehlakı ilə daha çox nəticəyə malik olunmasından ibarətdir. Maliyyə qaynaqlarında istifadənin səmərəliliyi müəssisənin yüksəlişinin müəyyən sahələrinin ayrı-ayrı ehtiyatların lazımı həcmdə təmin olunmasına və qoyulmuş məqsədlərə yetəcəyinə dair inamın olması deməkdir [46-50].

Məlumat sistemlərinin monitorinqi, etibarlı maliyyə hesabatlarının formalaşdırılması üçün etibarlı əsasların əldə olunması ilə əlaqəli məsələlərin, həmçinin xəta riskini aşağı salınmasına istiqamətlənmiş daxili nəzarət sisteminin mənimsənilməsinə yönəldilmişdir. Bir qayda olaraq, məlumat sistemlərinin yoxlanması ətrafında müəyyən layihənin əldə olunmuş məqsədlərinin cari qiymətləndirilməsi, yəni, yeni məlumat sistemlərinin istifadə olunması və ya yeni

istehsal obyektlərinin istifadəyə verilməsi reallaşır.

Daxili auditin maliyyə hesabatlarının tərtib olunması və müəssisədə maliyyə analizinin aparılması prosesinin mənimsənilməsidir. Bu informasiyaların araşdırılması və müəssisədə yazılan maliyyə hesabatlarının dürüslüyünü təsdiqləmək və xətalara aşkar etmək, həmçinin saxtakarlığın qarşısını almaq məqsədilə zəruri audit sübutlarının əldə olunmasından ibarət olmalıdır. Daxili audit hazırladığı maliyyə hesabatlarındakı informasiyaların kifayət qədər etibarlılığı, tətbiq olunan standartların tələblərinə uyğun hazırlanması təmin olunmalıdır. Bu sferadakı daxili auditorun gördükləri işlərinin nəticələri daxili idarəetmənin qərarlarının qəbul olunması müəssisə rəhbərlərinin sahibkarların maraqlarının təmin olunması üçün istifadə edilir. Bundan başqa, əldə olunmuş təhlil materialları müəssisənin vəziyyətini səciyələndirməyə, onun inkişaf yüksəlişinə və risk sahələrini müəyyənləşdirməyə etməyə imkan verməlidir. Proseslər auditini müəssisənin aşağıdakı tapşırıqları üzrə öyrənilməsinə əhatə edir [46-50]:

- şəxsi iş əməliyyatlarının analizi;
- onların fəaliyyətinin səmərəliliyi və iqtisadi cəhətdən yoxlanması;
- müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin yüksəldilməsi yollarının müəyyən olunması.

Təcrübədə bu sahədə daxili monitoring müəssisənin aşağıdakı seqmentlərinə uyğun aparılır:

- satınalma;
- araşdırma, insan resurslarının idarə olunması.

Bütün sahələrdəki daxili auditin nəticələri formalaşdırılmalı və hesabat kimi vəzifəli şəxslərə təqdim olunmalıdır.

Beynəlxalq auditin əsas standartı "Daxili auditin icmalı" daxili auditin istiqamətlərini müəyyən edir [46-50]:

- daxili nəzarətin yoxlanması;
- texnoloji proseslərin əsas məlumatlarının öyrənilməsi;
- bir çox sahələrdə texnoloji proseslərin fəaliyyətinin nəzərdən keçirilməsi;
- tətbiq edilən qanunlara və müəyyən istehsal proseslərinin qanuniliyinə

baxılması;

- risklərin idarə olunması.

Daxili auditin apardığı nəzarət funksiyası əsasdır. Bu halda, daxili audit hər hansı müəssisənin fəaliyyətinə və yüksəlişinə mane olan müxtəlif risklərin müəyyən olunmasına istiqamətlənmişdir. Bundan başqa, daxili auditorun yerinə yetirdiyi nəzarət risk dərəcəsini, onların idarə olunması tədbirlərinin qiymətləndirilməsinə və qoruyucu tədbirlər sistemini yaradılmasına imkan verir. Aparılan daxili audit şöbəsinin səmərəli işinin yekun nəticəsi, müəssisədə aparılan texnoloji proseslərdə informasiyaların sahiblərindən, tənzimləmə orqanlarından və başqa maraqlı tərəflərdən tələblərinin olmamasıdır [46, 50].

3.4. Müəssisədə daxili auditin problemləri və onların beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun həll olunması

Əsas problemlərdən biri odur ki, hal-hazırkı müəssisələrin bir çox rəhbərləri istehsalın bütün mərhələlərində keyfiyyətə nəzarət olunmasının vacibliyini hələ də dərindən düşünmürlər. Bu ondan irəli gəlir ki, onların menecmentdən yetərincə bilikləri yoxdur. Fəaliyyət növü kimi audit Respublikada həyata keçirilir. Amma bizim auditlər xarici müəssisə və təşkilatlar tərəfindən yaxşı tanınmırlar. Bizim hesabat formanızı xarici investorlar, səhmdarlar, kredit təşkilatları yaxşı başa düşmürlər və buna görə də adekvat həlləri qəbul edə bilmirlər. Problemin böyük hissəsini “Audit fəaliyyəti haqqında” qanunun tətbiqi yolu ilə həll etmək olar. Audit fəaliyyətinin normativ tənzimləmə sistemi inkişaf mərhələsindədir. Problemin bir hissəsi müəssisədə uyğun sənədlərin çatışmaması, və rəhbərliyin onunla məşğul olmaması səbəbindən yaranır. Amma bu bir müddətdən sonra düzəldə bilərik. ISO standartları müxtəlif mühitlərdə daha çox tətbiq tapacaq. Nəticədə isə bu keyfiyyət prioritetinin yüksəlməsinə gətirib çıxarmalıdır [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52].

Səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbulu üzrə məqsədli informasiya təminatı olmalıdır. Əgər informasiya çoxdursa, onda yuxarıda göstərilən qərarların

keyfiyyətinin yüksəlməsinə gətirib çıxarmayacaq. Əgər informasiya azdırsa, onun dəqiqliyi şübhəlidir, onda ehtimal var ki, qəbul olunmuş qərarlar vəziyyətə adekvat olmayacaqdır. Informasiyanın və həll olunacaq problemin uyğunluğunun maksimal dəqiqliyinə nail olmaq vacibdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə belə bir fikir mövcuddur ki, sahibkarlıq formasından asılı olmayaraq ixtiyari müəssisənin səmərəli inkişaf səviyyəsi nizamlaşdırma idarəetmə mexanizmi ilə müəyyən olunur. Ixtiyari müəssisənin müsbət inkişaf tendensiyası və onların dayanıqlı vəziyyəti qəbul olan idarəetmə qərarlarının səmərəliliyi ilə müəyyənləşir. Müasir dünyanın qeyri stabil şəraitində müəssisə malik olduğu xarici mühitin daimi tələblərinə reaksiya verməli və uyğunlaşmalıdır. “Biznes-proses” anlayışına konkret fəaliyyət növü çərçivəsində həyata keçirilən daxili addımlar ardıcılığı kimi baxmaq olar. R.Eşbi qanununa əsasən hər-hansı bir sistemi bir sistemdən əhəmiyyətli dərəcədə sadə olan alət və mexanizmlərin köməyi ilə idarə etmək mümkün deyildir. İdarəetmə qərar anlayışı vəziyyətin toplanmış diaqnostikası və bu və ya digər qərarlara aid olan qərarların seçilmiş variantların öncəsidir. Bir qayda olaraq, idarəetmə sistemi az miqdarda qərarların variantları ilə məhdudlaşır. Bunlar yalnız mühasibat uçotu və daxili nəzarətin öz sistemlə müəyyənləşmiş minimal tələblər uyğun gəlir.

Son illər audit hesabatlığın etibarlılığını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə həyata keçirilən müstəqil, maliyyə nəzarətindən kənar kimi geniş yayılmışdır. Həmçinin, mühasibat uçotunun qoyulması və aparılması üzrə digər audit xidməti göstərən təşkilat kimi inkişaf tapır. Bu halda audit sahibkardan başqa həm də dövlətin maraqlarına xidmət edir. Audit inkişaf etdikcə və auditlərin profesiyə səviyyəsi artdıqca, onların iş təcrübəsi toplanır, konsaltinq xidmətinin genişlənməsi gedir və yalnız vergi və hüquqi məsələlər üzrə yox, həm də daha səmərəli idarəetmə sisteminin də genişlənməsi baş verir. Beləliklə, audit aşkarlanan problemlərin həlli üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb etməklə, investisiyaların cəlb olunmasında, ölkənin iqtisadi yüksəlişində, maliyyənin möhkəmlənməsində böyük rol oynayır [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

Lakin auditin sonrakı inkişafında onun normativ bazasının, audit fəaliyyətinin əsasverici prinsiplərinin möhkəmlənməsini tələb edir. Bunlarsız audit

özünün müstəqilliyini və sərbəstliyini itirməklə inzibati yoxlamaların hər hansı bir növünə çevrilir. Hal-hazırda bu auditin əsas problemdir və bu sahədəki xidmətin heç bir əməkdaşından asılı olmayan qərardır. Audit bazarına qanunun lazım olması haqqında çox illər bundan qabaq danışılır. Profesionallar auditin daha dəqiq və səmərəli tənzimlənməsinə dha çox tələbin olmasını çoxdan hiss edirlər. Lakin, bu problemin həll olunması zamanı hal-hazırkı iqtisadi reallığın spesifikasiyasını və ölkədə auditin praktikasında yığılan xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır. Ölkədə auditin inkişafındakı bu əsas çətinliklər bununla bərabər digər problemlərin də yaranmasına səbəb olur. Bu çatışmamazlıqlar “Audit fəaliyyəti haqqında” qanun həll etməlidir: audit xidmətinin keyfiyyətinə nəzarət, öhtəciliyin sığortalanması, informasiyanın məxfiliyinin təmin olunmasıdır. Prosesi tənzimləyən və auditin aparılması qaydası rolunu hal-hazırda audit fəaliyyəti (standartlar) qaydası oynamalıdır. Belə tanınma bütün iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi audit etikasına riayət olunmadan mümkün deyil. Təcrübə göstərdi ki, audit xidmətinin iştirakçıları qanunsuz fəaliyyət göstərə bilirlər. Düzgün çətinlikləridə çox olur. Hal-hazırkı dövərdə audit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarətin aparılmasına və təşkilinə diferensial yanaşma vacibdir. Audit təşkilatından hesabatın alınması və onun təhlili sistemləşdirilmiş nəzarəti təşkil etməyə imkan verir. Müxtəlif səviyyəli rəhbərlər, müəssisənin personalları və təcrübə keçən auditlər dəqiq başa düşüblər ki, qərb iqtisadi dövlətlərdən müxtəlif “qabaqçıl texnologiya” elementlərinin öyrənilməsindən başqa (həmçinin, auditin beynəlxalq təcrübəsi), həm də onların bizim müəssisələrə real şəraitdə uyğunlaşdırılması vacibdir. Hələki ölkədə audit bazarı inkişaf etməkdədir və bizim öz nailiyyətlərimizdəndə maksimum istifadə etmək lazımdır. Qərbin müsbət cəhətlərindən istifadə etməklə idarə etmə və nəzarət sahəsində ölkəmizin də təcrübəsi az deyildir [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52].

Dxili audit üzrə keyfiyyətin yoxlanması proseduru auditlərdən qrafik və hazırlıq tələb edir. Auditin aparılması və alınan nəticələr üzrə hesabatın tərtib olunması, auditin nəticəsi haqqında hesabat forması və auditə nəzarət cədvəlini özündə əks etdirən yaxşı vasitəsinin əldə olması zaman çox rahat və yüngül

olmalıdır. Auditlər proyektin yaxşı hazırlanma üsuludur və onun realizasiyası üzrə tədbirləri asanlaşdırır. Bundan irəli gələrək, daxili auditi birbaşa staandartın tətbiqi mərhələsindən başlamaq olar. Sertifikatlaşdırmadan əvvəl ISO 9000:2000 standartının tələblərinə uyğun müəssisənin bütün prosesləri üzrə heç olmasa bir daxili auditin aparılması vacibdir. Lakin, daxili auditə tətbiq etmə mərhələsindən başlanılırsa, onda sizin yoxlamalar çoxlu sayda uyğunsuzluqlarla rastlaşacaqdır.

Yekununda əsas fəsilə ölkədə auditin tarixi, inkişafı və problemləri ilə əlaqədar müxtəlif sualları sistemləşdirmək olar. Keyfiyyətə birinci dərəcəli tələblər məhsulun, işin və xidmətin standartlarında və istehlakçıların tələblərində verilmişdir, deməli, keyfiyyət göstərilən tələblərin yerinə yetirilməsində inamı təmin etməlidir. Bunun idarə etmə forması və üsulu əvvəllər tamamilə başqa cür olmuşdur. Bir neçə əsrlər keçdikcə bu idarə etmə üsulu və forması güclü dəyişikliyə və qiymətləndirməyə uğradı. Daha sonralar özünüzün, yerli keyfiyyət sistemləri yaranmağa başladı [2,6,9,11,12,19,22,28-33,51,52]:

- məhsulun qüsursuz hazırlanması;
- qüsursuz əmək sistemi;
- birinci buraxılışdan keyfiyyət, etibarlıq və resurs;
- motesursun yüksəldilməsi üzrə işin elmi təşkili;
- məhsulun keyfiyyətinin kompleks idarə edilməsi sistemi və s.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

1. Daxili audit xidməti müəssisənin idarə etmə nəzarətində əvəzolunmaz fəaliyyət növüdür.

2. Müəssisədə daxili audit xidmətinin əməkdaşlarının vaxtaşırı konfranslarda, seminarlarda və simpoziumlarda iştirakı vacibdir. Onlar bu yolla cəmiyyətdə və bu sahədəki elmi yanaşmalarda olan yeniliklərlə yaxından tanış ola biləcəklər.

3. Müəssisənin bütün istehsal proseslərində, həmçinin maliyyə-təsərrüfat sahəsində daxili və xarici auditin aparılması və onun nəticələrinin tətbiqi olunmaqla işlənmiş yeni təliflərin tətbiqi günün vacib məsələlərindəndir.

4. Müəssisənin maliyyə cəhətdən yoxlanmasında debit və kredit öhtəciliyin ayrıca auditinin aparılması vacibdir.

5. Müəssisənin sifarişçi və təchizatçı təşkilatlarının daxili auditinin keçirilməsinin yuxarı təşkilatlarla razılaşdırılması məqsədə uyğundur.

ӘДӘБИҮҮАТ

1. Андреев В.Д. Практический аудит (справочное пособие): Экономика, 1994. – 366 с.
2. Кочинев Ю.Ю. Аудит. 2-е изд СПб- М.: Питер,2003. – 304 с.
3. Рогуленко. Т. М. Аудит: учебник Экономистъ, 2005. – 378 с.
4. Алборов Р. А., Хорунжий Л. И. Основы аудита: Дело и Сервис, 2001. – 223 стр.
5. Крупченко Е. А., Замыцкова О. И. Аудит: Учебное пособие для учащихся экономических колледжей / М.: Изд. 2-е, доп. и перераб. – Ростов-на-Дону: изд-во «Феникс», 2002. – 320 с.
6. Шеремет А. Д., Суйц В. П. Аудит: Учебник. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 448 с.
7. ГОСТ Р ИСО 9000-2008 Системы менеджмента качества. Основные положения и словарь. - М.: Стандартиформ, 2009.
8. ГОСТ Р ИСО 9001-2008 Системы менеджмента качества. Требования. - М.: Стандартиформ, 2009.
9. ГОСТ Р ИСО 9004-2010 Менеджмент для достижения устойчивого успеха организации. Подход на основе менеджмента качества. - М.: Стандартиформ, 2011.
10. Фатхутдинов, Р.А. Организация производства: учебник / 3-е изд., перераб и доп. — М.: ИНФРА-М, 2008. -544 с. - ГРИФ. - Кафедра менеджмента.
11. Габдуллина, Г.К. Основы аудита: УМК /Институт экономики, управления и права— Казань; Нижнекамск : Познание, 2009 .— 44 с.
12. Мухаметшина, Р.З. Аудит качества: УМК.— Казань : Познание, 2009 .— 38 с.
13. Попова, Л.В. Налоговый учет, отчетность, аудит: учеб. пособие - М.: Дело и сервис, 2010
14. Карасева, И. М. Финансовый менеджмент : учеб. пособие по

специализации "Менеджмент орг."— 3-е изд., стер. — М.: Омега-Л, 2008. - 335с.

14. Лапушта, М.Г. Финансы организаций (предприятий): Учебник: -М.: ИНФРА-М, 2008, 2009 .— 575с.

15. Беляев, В.И. Менеджмент: учебное пособие: - М.: КНОРУС, 2009. - 250с.

16. Михеева, Е.Н. Управление качеством / Учебник: - М.: Изд.-торг. корпорация "Дашков и К", 2009 .— 708с.

17. Шеремет, А.Д. Финансы предприятий: менеджмент и анализ. Учебное пособие:— 2-е изд., испр. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2009 .— 479с.

18. Коноплев, С.П. Управление качеством: Учеб. пособие:-М.: ИНФРА-М, 2009 .— 252с.

19. Логанина, В.И. Системы качества. учебное пособие :— М.: КДУ, 2008 .— 358с.

20. Глумаков, В.Н. Стратегический менеджмент. Практикум.— М.: Вузовский учебник, 2009 .— 186с.

21. Михайлова, Н.Г. Стратегический менеджмент на предприятии— Казань : Познание, 2009 .— 24 с.

22. Тимирясов, В.Г. Система менеджмента предприятия: оценка эффективности— Казань : Познание, 2009 .— 183с.

23. Сироткин, С.А. Финансовый менеджмент на предприятии: учебник для студ. вузов:— 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009 .— 351с.

24. Логанина, В.И. Системы качества: учебное пособие:— М.: КДУ, 2008 .— 358с.

25. Основы аудита : Учебное пособие .— М.: ИНФРА-М, 2008 .— 368с.

26. Николаева О.Е. Международные стандарты финансовой отчетности -учеб. пособие.— М.: Едиториал УРСС, 2005 .— 240 с .

27. Кошечая, И.П. Метрология, стандартизация, сертификация: учебник.— М.: ИД "ФОРУМ", ИНФРА-М, 2009 .— 416с.

28. Məmmədov N.R., Nuriyev M.N. Sertifikatlaşdırmanın əsasları fənni üzrə praktikum. Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti Nəşriyyatı”, 2014, 241 səh.
29. Məmmədov N.R. Sertifikatlaşdırmanın əsasları: Dərs vəsaiti. – Bakı: Elm, 2001.
30. Məmmədov N.R. Standartlaşdırmanın əsasları: Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: Elm, 2003.
31. Aslanov Z.Y., Nuriyev M.N., Əfəndiyev E.M. Yüngül sənaye məhsulunun standartlaşdırılması və sertifikatlaşdırılması. Dərslik. Bakı: “İqtisad Universitetinin nəşriyyatı”, 2014, 343 c.
32. “Standartlaşdırma haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı: Biznesmeninulleteni, 1996 – № 48 (108).
33. Панкова, С.В. Международные стандарты аудита.— 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Магистр, 2008
34. Тебекин, А.В. Управление качеством. учебник.- М.: Юрайт, 2011.- 371 с.
35. Рожков, В.Н. Управление качеством: учебник.- М.: Форум, 2012 .- 336 с .
36. Герасимов, Б.Н. Управление качеством. учеб. пособие .— М. : Вузовский учебник : ИНФРА-М, 2011 .— 304 с
37. Вдовин, С.М. Система менеджмента качества организации: учеб. пособие.— М.: ИНФРА-М, 2012 .— 299 с.
38. Кнышова, Е.Н. Менеджмент: учеб. пособие для СПО.— М.: ФОРУМ : ИНФРА-М. 2010 .— 304 с.
39. www.plib.ru
40. www.ru.wikipedia.org
41. ГОСТ Р ИСО 19011-2012 Руководящие указания по аудиту систем менеджмента.М.: Стандартиформ, 2013 - 42с.
42. ГОСТ ISO 9001-2011. Системы менеджмента качества. Требования. – М.: Стандартиформ, 2012. – 36 с.
43. Агарков, А.П. Управление качеством: Учебник для бакалавров:

<http://znanium.com>.

44. Езрахович, А.Я. Новая версия ISO 9001:2015; Стандарт ISO 9001: // Методы менеджмента качества : ежемесячный научно-технический журнал / Госстандарт России; Всероссийская организация качества; РИА «Стандарты и качество» .-М.: 2014 .- № 7 .-С.32-36.

45. Лапидус, В.А. Печальная история о приключениях стандартов ISO серии 9000 в России. Методы менеджмента качества: / Госстандарт России; Всероссийская организация качества; РИА «Стандарты и качество». Требования. -М., 2012 .-№ 6 .-с.4-7.

46.The Institute of Internal Auditors. International Professional Practices Framework (IPPF). 2013 Edition. URL: <http://theiia.org> (дата обращения: 29.12.2014).

47.Иванов О. Б. Построение систем внутреннего аудита компании на основе внутрикорпоративных стандартов // Аудитор. 2013. № 11. С. 30–35.

48.Хорохордин Д. Н. Некоторые аспекты организации внутреннего аудита холдингов и сложно структурированных экономических субъектов // Аудитор. 2014. № 11. С. 43–47.

49.Committee of Sponsoring Organizations. Improving Organizational Performance and Governance. COSO, 2014. URL: <http://www.coso.org> (дата обращения: 29.12.2014).

50.Committee of Sponsoring Organizations. Enterprise Risk Management - Integrated Framework. COSO, 2004. URL: <http://www.coso.org> (дата обращения: 29.12.2014).

51. ГОСТ Р ИСО 9001:2001. Системы менеджмента качества. Требования.

52. ГОСТ Р ИСО 19011:2003. Руководящие указания по аудиту систем менеджмента качества и/или систем экологического менеджмента

Р Е З Ю М Е

Диссертационная работа посвящена таким направлениям как сложности проведение внутреннего аудита в предприятиях и пути решение их на основе международных стандартов.

В первой главе диссертацией рассмотрено сущность аудита, особенности и задачи проведения, основные задачи предстоящий перед аудита предприятия, создание системы менеджмента качество и внутренний аудит в предприятиях, методика проверка деятельности аудита системы менеджмента качества предприятия.

В первой главе диссертацией проанализировано задачи и этапы проведение аудита в предприятиях, составление правовой базы аудита в предприятиях и их проверки, документации системы менеджмента качества, сравнительный анализ методики проведения внутреннего и внешнего аудита.

В третьей главе диссертации подробно описано анализ этапов проведение аудита с целью оценки эффективности выполнения службы аудита, общие критерий оценки эффективности аудита, сложности проведение внутреннего аудита в предприятиях и пути решение их на основе международных стандартов.

S U M M A R Y

The dissertation is devoted to such a direction as the complexity of conducting internal audits in enterprises and ways to solve them on the basis of international standards.

In the first chapter, the dissertation examines the essence of the audit, the features and objectives of the conduct, the main tasks to be undertaken before the audit of the enterprise, the creation of a quality management system and internal audit in enterprises, the audit of audit activity of the enterprise quality management system.

In the first chapter, the dissertation analyzes the tasks and stages of conducting an audit in enterprises, drawing up a provisional audit base in enterprises and their verification, documentation of a quality management system, a comparative analysis of the methodology for conducting internal and external audits.

The third chapter of the thesis describes in detail the analysis of ethanes conducting an audit to assess the effectiveness of the audit service, the general criteria for evaluating the effectiveness of the audit, the complexity of conducting an internal audit in enterprises and how to solve them on the basis of international standards.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ**

Əlyazma hüququnda

**Qəniyeva Aytən Vidadi qızının
“MÜƏSSİSƏLƏRDƏ DAXILI AUDITIN APARILMA PROBLEML
VƏ ONLARIN BEYNƏLXALQ STANDARTLAR ƏSASINDA
HƏLLİ YOLLARI” mövzusunda**

**MAGİSTR DISSERTASIYASININ
REFERATI**

**Ixtisasın şifri və adı: 060647 - “Metrologiya, standartlaşdırma və
sertifikasiya mühəndisliyi”**

Ixtisaslaşma: “Standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma”

**Elmi rəhbər:
prof. Nuriyev M.N.**

**Magistr proqramının rəhbəri:
dos. Seydəliyev İ.M.**

**“Standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma”
kafedrasının müdiri prof. Aslanov Z.Y.**

Bakı – 2020

Mövzunun aktuallığı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin fəaliyyətində rentabelliğin və cari nəzarətin yüksəldilməsi üzrə vəzifələrə daha böyük diqqət verilir. Bir çox müəssisələr idarəedici rəhbərlər və personal tərəfindən resurslardan (insan, maliyyə, material və s.) düzgün istifadə olunmaması, düzgün qərarın qəbul olunması üçün vacib informasiyanın çatışmamazlığı, texnoloji proseslərin bilərəkdən və bilməyərəkdən düzgün aparılmaması səbəbindən əziyyət çəkirlər. Bu tip problemlər müəssisənin yaratdığı daxili auditin köməyi ilə həll oluna bilər.

Daxili audit, müəssisəyə audit xidməti göstərilməsilə onun daxilində yerinə yetirilən və fəaliyyətiniin müstəqil qiymətləndirilməsidir. Bu müəssisənin idarəetmə nəzarətinin əsas hissələrindən biridir.

Daxili auditin mövcudluğu müəssisənin sahibkarı və rəhbərinin ümumilikdə real vəziyyətinin nə yerdə olması barədə ətraflə məlumatın əldə olumasından ibarətdir. Bunun üçün müəssisələrdə xüsusi bölmələr yaradılır ki, onların əməkdaşları texnoloji tsiklda idarəetmənin və istehsal sahələrinin bütün halqalarının təhlili ilə məşğul olurlar. Bu zaman həm bütöv bir sistem kimi, həm də onun ayrı-ayrı elementlərinin, həmçinin onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin səviyyəsi rəssional fəaliyyətinin təhlili aparılır. Bundan başqa müəssisənin zəif və güclü tərəfləri aşkarlanır, ortaya çıxarılan çatışmamazlıqların ləğvi üçün təkliflər verilir.

Auditlər istehsal prosesinin təlimatlarının və daxili prosedur tələblərinin uyğunluğunu, onların real vəziyyətdə yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Bir çox hallarda əhəmiyyətli iqtisadi itkinin ilkin səbəbi öhtəliklərin düzgün paylanmamasından ibarət olur. Müxtəlif növ fəaliyyətlə və çətin şaxələnmiş struktura malik olan iri müəssisələrdə də daxili audit şöbəsinin yaradılmasına da böyük təlabat yaranır. Daxili audit şöbəsinin mütəxəssisləri baş təşkilat və müəssisələr arasında nərəzılıqlar yarandığı hallarda məsləhətçi və ekspertlər kimi cəlb oluna bilərlər.

Daxili auditlər fəaliyyətdə olan qanunvericiliyin sualları üzrə uyğun məsələlərin tezliklə və səmərəli həllinə köməklik edə bilər.

Bununla əlaqədar daxili audit, onun səmərəli qiymətləndirilməsi və daxili auditin aparılmasının müasir metodikası aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Magistr dissertasiya işinin məqsədi fəaliyyətdə olan daxili auditin təcrübəsinin, nəzəri işinin, verilmiş məsələ ətrafında təlimat və normativ materiallarının öyrənilməsi əsasında müəssisələrdə daxili auditin aparılmasının metodikasının gələcəkdə təkmilləşdirilməsi üzrə konkret təkliflərin işlənməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yenliyi. Dissertasiya işinin elmi yenliyi, tədqiqatın nəticələri nəzəri əsaslandırılmasından, daxili auditin təkmilləşdirilməsi üzrə kompleks təkliflərin işlənməsindən və onun səmərəliliyinin təhlilindən ibarətdir, həmçinin:

- daxili auditin əhəmiyyəti, xüsusiyyəti və funksiyası müəyyənləşdirilmişdir;
- daxili audit və normativ hüquqi məsələlər üzrə təkliflər işlənmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti yerinə yetirilmiş tədqiqatın alınmış nəticələrinin daxili auditin aparılma metodikasının təkmilləşdirilməsinə yönəlməsindən ibarətdir. İşlənmiş təkliflərin digər müəssisələrdə də tətbiq olunması mümkündür.

Magistr dissertasiya işin nəticələrin həyata keçirilməsi. Dissertasiya işindən alınan nəticələr və daxili auditin aparılmasının işlənmiş yeni metodikası “Sumqayıt Tekstil parkında” yeni yaradılmış “Keyfiyyətə nəzarət” şöbəsində yardımçı və əyani vəsait kimi istifadə oluna bilər.

Işin müzakirəyi. İşin əsas nəticələri müzakirə edilmişdir.

-2019-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin elmi tədqiqat işlərinin nəticələrinə həsr edilmiş konfransda.

-2019/2020-ci tədris ilində ADIU-nin «Standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma» kafedrasının əməkdaşlarının ümumi iclasında.

Dərc edilmiş əsərləri. Dissertasiya mövzusu üzrə bir elmi məqalə çap

olunmuşdur.

İşin sturukturu və həcmi. Dissyrtasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflər -dən, istifadə olunmuş 45 ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. İşdə səhifə 76 çap vərəqi 6 cədvəl və 2 şəkil vardır.

Dissertasiya işinin I fəslində auditin mahiyyəti, xüsusiyyəti və vəzifələri, müəssisədə auditin aparılmasının ardıcılığı, müəssisədə auditin qarşısında duran əsas vəzifələr və onların yerinə yetirilməsi, müəssisədə keyfiyyət menecmenti sisteminin qurulması və daxili auditi, müəssisədə keyfiyyət menecmenti sisteminin auditlərinin fəaliyyətinin yoxlanılması metodikasının ətraflı şərhə verilir.

Dissertasiya işinin II fəslində müəssisədə auditin aparılmasının məqsədi və mərhələləri, müəssisədə aparılan auditin hüquqi bazası tərtib olunması və yoxlanması, keyfiyyət menecmenti sisteminin sənədləri, daxili və xarici auditin aparılma metodikasının müqayisəli təhlili məsələlərinə baxılmışdır.

Dissertasiya işinin III fəslində yerinə yetirilən audit xidmətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə onun aparılma mərhələlərinin təhlili, auditin səmərəliliyinin qiymətləndirməsinin ümumi kriteriyaları, müəssisədə daxili auditin problemləri və onların, beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun həll olunması kimi aktual problemlərin pəllinə baxılmışdır.

Nəticə və təkliflərin qısa xülasəsi:

1. Daxili audit xidməti müəssisənin idarə etmə nəzarətində əvəzolunmaz fəaliyyət növüdür.

2. Müəssisədə daxili audit xidmətinin əməkdaşlarının vaxtaşırı konfranslarda, seminarlarda və simpoziumlarda iştirakı vacibdir. Onlar bu yolla cəmiyyətdə və bu sahədəki elmi yanaşmalarda olan yeniliklərlə yaxından tanış ola biləcəklər.

3. Müəssisənin bütün istehsal proseslərində, həmçinin maliyyə-təsərrüfat sahəsində daxili və xarici auditin aparılması və onun nəticələrinin tətbiqi olunmaqla işlənmiş yeni təkliflərin tətbiqi günün vacib məsələlərindəndir.

4. Müəssisənin maliyyə cəhətdən yoxlanmasında debit və kredit öhtəciliyin ayrıca auditinin aparılması vacibdir.

5. Müəssisənin sifarişçi və təchizatçı təşkilatlarının daxili auditinin keçirilməsinin yuxarı təşkilatlarla razılaşdırılması məqsədə uyğundur.

İşin müzakirəsi. Magistr işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) “Standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma” kafedrasının əməkdaşlarının iclasında müzakirə olunub.

İşin quruluşu və həcmi. Dissyrtasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflər -dən, istifadə olunmuş 45 ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. İşdə səhifə 76 çap vərəqi 6 cədvəl və 2 şəkil vardır.

Magistr :

Qəniyeva Aytən Vidadi qızı

Elmi rəhbər:

t.e.d., prof. Nuriyev Məhəmmədəli Nürəddin oğlu